בסכולסטיקה הנוצרית מציאותם של גלגל תשיעי ואף עשירי שהם בלתי נראים רווחה מאוד, ועוד יותר רווחה העמדה שמעל לכל הגלגלים הללו קיים גלגל נוסף שהוא **כולו אור, הוא אינו מתנועע כלל והוא משכנה של האלוהות**. רמב״י מתייחס באהדה רבה לתיאוריה סכולסטית זו, הוא מייחס אותה ליחזקאל ואף לראב״ע. על אף שהוא כנראה בסופו של דבר סבר שקיימים תשעה גלגלים בלבד, הוא ייחס לגלגל התשיעי חלק ואולי אף את כל התכונות של שמי האלוהות שבסכולסטיקה הנוצרית.

אצל הסכולסטיקנים הדיון בגלגל העשירי, הגלגל שאינו נע, הוא דיון שבעיקרו נובע משיקולים תיאולוגיים הנוגעים לשאלת קיומן של ישויות אלוהיות כדוגמת המלאכים, ושאלת מקום משכנם. שאלת קיומו של רקיע רוחני היווה חלק מהדיונים של התיאולוגיה הנוצרית הקדומה שבאו לידי ביטוי, בין היתר, בסוגה של ההקסאמרון (hexaemeron). הסכולסטיקנים של ימי הביניים קיבלו אפוא כמסורת נוצרית מובהקת את קיומם של שמים ׳רוחניים׳, שהם משכנה של האלוהות והמלאכים, ומסורת זו השתלבה בדיוניהם על מספר הגלגלים הקיימים.

הסכולסטיקנים של ימי הביניים זיהו את המלאכים, בדומה למסורת הערבית-יהודית, כשכלים נבדלים, המניעים את הגלגלים. ככאלו הם ישויות לא חומריות. עם זאת, חלקם טענו שיש מלאכים נוספים על השכלים הנבדלים, ולא פעם הם אף דנו בשאלה האם, על אף שהמלאכים אינם חומריים, הם תופסים מקום, ובאיזה אופן הם פועלים בגלגלים.[93] משמעה של הטענה בדבר גלגל עשירי היא שלמלאכים יש מעמד ביניים בין האלוהות הכל יכולה, לבין הגלגלים שיש להם חומר זך, שקוף ומאיר, והמלאכים כביכול שוכנים בגלגל זה.

בסיפור הבריאה אין כל תיאור בריאה של עצמים רוחניים ומלאכים. טבעי הוא אפוא שבבריאת השמים ביום השני יהיה אפשר למצוא רמז לבריאת העצמים הרוחניים, הן בשל העובדה שהמלאכים, על פי המסורת הנוצרית, שוכנים בשמים, והן בשל העובדה שתיאור בריאתם קודם לתיאור בריאת הטבע, כלומר ליום השני של הבריאה. לפיכך תיאורי המקרא של השמים ובפרט של שמי השמים, נקשרו בקלות לעמדה הנוצרית על תפקידם וכוחם של המלאכים ככוחות ממצעים בין האל לשמים.

מבחינה זו אפשר לראות שאצל הראב״ע, כמו אצל רשב״ג בכתר מלכות, שאלת הגלגל העשירי נובעת מעמדה דומה לזו של הסכולסטיקנים: שאלת מהותם של המלאכים כמתווכים בין האל לגלגלים. לכך נוסף אצלם רעיון ההאצלה, המעיד על רוחניות פוחתת והולכת במדרג הקוסמי מן האל, דרך המלאכים, ומהם לגלגל העשירי/ תשעי שאינו גוף, וממנו לשאר הגלגלים וכלה בעולם ארבע היסודות, שאף הוא מסודר מן השקוף והזך (האש) לעכור ולגס (הארץ).

רמב״י, שרעיון ההאצלה והמדרג היורד ופוחת הוא רעיון מרכזי בהגותו התיאולוגית, הושפע אפוא ואימץ את העמדה הסכולסטית לפיה קיים גלגל שהוא כולו אור, הוא אינו מתנועע כלל והוא משכנה של האלוהות. לדעה זו הוא מצא עיגון בפרשנות של ראב״ע למקרא. האימוץ של גלגל בעל מאפיינים נוצריים וקשירתו עם פרשנות הראב״ע אפשר לו לקבל את המשמעות התיאולוגית של גלגל זה: העולם הוא מדרג הולך ופוחת ברוחניותו, והמלאכים שוכנים בגלגל העשירי, שהוא אינסופי וכול אור, והוא המהווה גשר בין האלוהות לעולם החומר.

אסתי אייזנמן

93. גרנט, פלנטות, 526–545.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

העולה מדברים אלו הוא שרמב״ר מייחס ליחזקאל דעה לפיה הגלגל בעל התכונות של הגלגל התשיעי, הוא למעשה הגלגל העשירי, הוא כסא הכבוד, ואילו הגלגל התשיעי, שהוא ׳כעין הקרח׳ אינו חלק לגמרי. הגלגל העשירי, הוא גלגל ערבות, עליו ׳רוכב האל׳ הוא הוא גלגל ערבות והוא המקור לכל ההשפעה של העולם האלוהי על העולם כולו:

> ואשר הוא כמראה אבן ספיר, הוא ׳שמי ההצלחה׳, כי מאתו כל כחות העולם הגשמי בכללו, שמימיי ושפל כלו, והוא שמי השמים, כי הוא מקיף הכל הגשמי. ולזה הם השמים הראשונים, והוא ערבות, כי השכינה היא שם, [ובסבתה][89] הסדור הגשמי והנפשי הכללי, אשר התחלתו במזרח וסופו במערב. ולזה השכינה היא במערב. ונקרא כסא, כי שם אוה ה׳ יתברך למושב (עפ״י תה׳ קלב:יג). ולכן נקרא: ׳כסא כבודו׳ ונקרא: ׳השמים׳, כי הם האמיתיים, והככבים נקראים: ׳שחקים׳. **וערבות לפי דעת יחזקאל הוא בלתי מתנועע כלל, ובלתי בעל תכלית בצדו הגבנוני. ולזה נסתפק יחזקאל לעולם [במציאותו]**,[90] והליץ עליו בלשון דמות בכל ספוריו.[91]

לפי רמב״י יחזקאל אמנם הסתפק במציאות גלגל ערבות, אך לא בגלגל ערבות כגלגל תשיעי, אלא בגלגל ערבות כגלגל עשירי! הרקיע האחרון, בין אם הוא רקיע תשיעי ובין אם הוא רקיע עשירי הוא רקיע זך, ללא כוכב, הוא הוא גלגל ערבות, הוא אינו מתנועע כלל, והוא מקור ההשפעה של העולם! רמב״י מייחס ליחזקאל עמדה סכולסטית מובהקת, אך סביר שהיא מעידה על נבכי ליבו של רמב״י עצמו יותר מאשר על ניסיון פרשני אמיתי.

הנה אפוא התגלתה דעתו האוטוטרית של רמב״י עצמו: הוא סבר שהגלגל התשיעי הינו לא רק גלגל חלק אלא גלגל שאינו גופני מוחלט. ככזה הוא הסתפק האם לגלגל זה יש את התכונות שהסכולסטיקה הנוצרית ייחסה לשמי האלוהות, קרי האם זהו גלגל לא גשמי במוחלט, האם הוא מאיר כולו והוא ׳כוכב כולו׳, או שמא דווקא חלק כולו, והאם אכן אינו מתנועע. כך או כך, זהו כסא הכבוד ומשם האל משפיע את טובו כל העולם.[92]

סיכום ומסקנות

בתולדות הפילוסופיה היהודית נתקבלה על הרוב דעתו של הרמב״ם לפיה קיימים תשעה גלגלים. מלבד העובדה שהגלגל התשיעי מרוקן מכוכבים, אין הבדל איכותי בינו לבין שאר הגלגלים לפי הפילוסופים השונים, ומציאותו מוסברת לאור שיקולים אסטרונומיים. כגלגל האחרון הוא כסא הכבוד אך אין עובדה זו מעניקה לו תכונות מיוחדות. למרות שהראב״ע סבר ככל הנראה שקיים גם גלגל עשירי והוא, וכנראה אף התשיעי, אינם גלגלים גופניים כלל, דעה זו כמעט ולא נזכרה בתולדות הפילוסופיה היהודית, ולא יוחסה לה חשיבות כלשהי.

89. בכ״י רשום ״בסבתו״. תיקנתי על פי כ״י אוקספורד בודלי.
90. בכ״י רשום ״במציאות״. תיקנתי על פי כ״י אוקספורד בודלי.
91. ראו: אב״ת, דף 114ב–115א. ההדגשות הן שלי.
92. כתלמיד רחוק של הרמב״ן ייתכן שעמדותיו של רמב״י מושפעות גם מן הקבלה. הרמב״ן, בפירוש לבראשית א:ח תורת חיים, טו, כותב: ׳אבל יותר נכון לפי פשט הכתובים שנאמר כי השמים הנזכרים בפסוק הראשון הם השמים העליונים אינם מכלל הגלגלים, אבל הם למעלה מן המרכבה, כענין ׳ודמות על ראשי החיה רקיע כעין הקרח הנורא נטוי על ראשיהם מלמעלה׳ (יח׳ א כב), ומהם נקרא הקב״ה ׳רוכב שמים׳ (דב׳ לג כו), ולא סיפר הכתוב בבריאתם דבר, כאשר לא הזכיר המלאכים וחיות המרכבה וכל דבר נפרד שאינו בעל גוף, רק הזכיר בשמים שהם נבראים, כלומר שקדמותם אפס. [...] ונעשו שמים התחתונים ושמי השמים העליונים ומאמר זה יתפשט לכדורי הגלגלים שבהם תחתונים ועליונים, נקראים ׳שמי השמים׳, כדכתיב (תה׳ קמח ג -ד): ׳הללוהו שמש וירח הללוהו כל כוכבי אור הללוהו שמי השמים והמים אשר מעל השמים׳. אבל השמים הנזכרים בראשון ששם כסאו של הקב״ה, דכתיב (יש׳ סו א): ׳השמים כסאי׳, הם הנזכרים בתחלת זה המזמור (תה׳ קמח א -ב): ׳הללו את ה׳ מן השמים הללוהו במרומים הללוהו כל מלאכיו׳. וזה הלשון נכון בפשט הכתוב, עם מה שיש עוד בשם השמים ובשם הכסא סוד נשגב ונעלם, כי יש שמים לשמים וכסא לכסא׳.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

לפי רמב״י המציאות כולה הדרגתית.[86] במסגרת מדרג זה מקומו של הגלגל התשיעי הוא מרכזי בהיותו מהווה את החיץ בין עולם הגלגלים לעולם השכלים הנבדלים, בדומה לאדם המהווה את הנדבך האחרון בין העולם השפל לעולם הגלגלים. כגלגל תשיעי הוא הגלגל הספירי במוחלט ובכך דבריו דומים לדברי תומאס שצוטטו לעיל, לפיהם בגוף השלישי יש שמים שהם כולם שקופים, קרי ספיריים במוחלט, ולעומתם יש שמים שחלקם שקופים וחלקם מאירים. הגלגל התשיעי של רמב״י, כמו אצל תומאס, הוא ספירי במוחלט. זאת כמובן בתנאי שהוא הגלגל האחרון ואין מעליו גלגל עשירי. מה הן אפוא תכונות גלגל זה ומה יחסו לגלגל העשירי, אם הוא אכן נמצא?

הגלגל התשיעי ויחסו לגלגל העשירי

הגלגל התשיעי מתואר על ידי רמב״י במילים הללו:

> ומצד דקותו הנפלא, יסופק אם הוא גשם אם לא, כי הוא כממוצע בין הרוחניות ובין הגשמיות. ולזה הוא ראש המציאות הגשמי, כמו שהלב שורש ההקשר האינושי, כי בו שורש ההקשר האלהי, כמו שנבאר. ומצד ההקשר האלהיי, הוא כסא כבודו ית׳.[87]

אם הגלגל התשיעי הוא הנדבך האחרון בעולם החומר מובן הוא שרמב״י יראה בו את כסא הכבוד. בקטע זה כמו במקומות רבים לאורך אב״ת רמב״י טוען שהגלגל היומי הוא ממוצע בין הגופניות ובין רוחניות. היש הגבוה ביותר בין העולם החומרי לעולם המטאפיזי חייב להיות גופני באופן ממוצע בלבד. רמב״י אינו טוען אפוא שהגלגל התשיעי אינו גוף כלל, אך טוען להיותו ממוצע בין החומר לרוח. לפיכך ניתן לומר שרמב״י דוחה עמדה לפיה קיים גלגל עשירי מכל סוג שהוא, אותה הוא ייחס ליחזקאל ולפרשנות הראב״ע על נבואתו, והוא ראה בגלגל התשיעי את כסא הכבוד שאחריו אין עוד גלגל. אולם אם נדייק בפירוש שרמב״י מפרש את הדעה לפיה יש גלגל עשירי נראה שהדברים אינם פשוטים.

האם, לדעת רמב״י, לאלו הסוברים מציאות גלגל העשירי יש לגלגל זה תכונות שונות מן הגלגל התשיעי? האם הוא רוחני עוד יותר מהגלגל התשיעי? באופן מפתיע מסתבר שלדעת רמב״י, יחזקאל, שלפי ראב״ע, סבר שיש גלגל עשירי, ראה ברקיע העשירי רקיע חלק לגמרי, ולעומת זאת סבר שהגלגל התשיעי אינו חלק לגמרי. תפקידו של הרקיע התשיעי בעמדה זו הוא למצע בין גלגל כוכבי השבת לגלגל החלק:

> ואמנם יתבאר מציאותו, וזה כי גלגל המזלות הוא עבה מאוד בתכלית, בערך אל גלגל ערבות, כי הוא מכוכב בחוזק, עד שאם שוער שימצא בו כוכב מה עוד זולתי, אשר בו יכבד ויתעבה כל כך, עד שיעדיף חומרו על מניעו, עד שלא יתנועע כלל, כמו שנבאר בע״ה. וגלגל ערבות הוא ספירי וזך ודק במוחלט, עד שיסופק אם הוא גשם אם לא. ומצד זכותו הנפלא הוא כמראה אבן ספיר, ונקרא: ׳שמי השמים׳ ו׳שמי ההצלחה׳ ו׳כסא הכבוד׳, כי הוא כסא כבודו ית׳. וגלגל המזלות וגלגל ערבות כאילו הם שני מקבילים, ולא יעלה הענין ממקביל למקביל, אשר הם כשני הפכים, בלי מצוע ביניהם, אחר שימצא ממוצע בין הענינים המקבילים, אשר הגלגלים ההם הם מתוארים בענינים הם. וזה הגלגל אשר הוא נקרא רקיע, הוא ממוצע בענייננו בין ענין גלגל המזלות בעביו, ובין ענין גלגל ערבות בספיריותו וזכותו ודקותו המוחלט.[88]

86. דעה קרובה אצל נמצאת ר׳ שמעון בן צמח דוראן, ולפי נ׳ אריאלי מקורה של התפיסה הוא באלברטוס מגנוס ובתומאס אקוינס. בעצמי לא מצאתי מקור דומה אצל תומאס. על כך ראו: נ׳ אריאלי, משנתו הפלוסופית של ר׳ שמעון בן צמח דוראן (הרשב״ץ), (עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים), 1976, 185–187.

87. ראו: אב״ת, דף 110ב.

88. ראו: אב״ת, דף 114ב.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

> בספר בעלי חיים, שטבעו דומה לסוג לטבע הארץ, יותר משאר הכוכבים.[80] ומה שביניהם הקש עליהם, כהקשך על זה. וזהו ההתחלפות העצמותי, כי הספיריות והעבוי, והעדר הספיריות והספוגיות בם, הם מחוייבים מעצמותם, ואמנם מהותם לא יודע בשכלנו.[81]

מצד שני, הוא אינו טוען שהגלגלים בינם לבין עצמם מסודרים בסדר היררכי מלמעלה למטה, מהספירי במוחלט לספירי פחות וכן הלאה. כך למשל, הוא רואה דוקא בשמש את אחד הגלגלים הנכבדים ביותר, ומזהה אותו עם נפש העולם:

> והשמש הוא היותר מאיר שיהיה על העולם השפל, והוא סבת האורה כלה. ולזה הושם באמצע הגלגלים הככביים, כי הוא המשפיע אורו לכל ככבי אור, ולזה הוא היותר מחמם שיהיה. ואין בו בעצמו חם כלל, אך יחמם בתנועתו ובאורו הרב. וחומו הוא המהווה כל נמצא שפל בנפשו וצורתו, באור פני מלך חיים, ולזה יקרא נפש העולם, ולכן הוא באמצע, כמו הלב בגוף, אשר בלב מבוע החום הנפשיי, המחמם כל אבר ואבר והמהווהו בחומו הנפשיי.[82]

על אף שגם הרמב״ם דימה את הגלגל ללב בגוף החי,[83] הוא התייחס בדימוי זה לגלגל התשיעי. רמב״י משווה דוקא בין השמש ללב, ורואה בה את נפש העולם. תפיסה זו משפיעה גם על תפיסת הנפש של האדם, בה הוא דן בהקשר אחר.[84] למרות שגלגל השמש תופס אצל רמב״י מקום נכבד מגלגלים אחרים ומשמש אצלו יסוד בדיוניו על הנפש אין ספק שמקומו של הגלגל התשיעי במערך המציאות הוא החשוב ביותר, שכן הוא מתיישב עם דעתו בנוגע להאצלה הנמצאת בכל חלקי המציאות. רמב״י אוחז בתפיסת האצלה בה קיימת הדרגתיות חמורה בין כל חלקי המציאות:

> למה שבין הקצוות יש נמצא ביניהם, הוא כממוצע. כי יש בין העולם השפל והגלגליי נמצא הוא כממוצע ביניהם, והוא הירח, כאמרו שטבעו דומה בסוג לטבע הארץ. ובין הגלגל והנפרד הוא כממוצע ביניהם, והוא גלגל ערבות או גלגל ההצלחה, כי כבר יסופק אם הוא גשם או לא. ובין השם ית׳ ועולמו בכללו, העלול הראשון, כבר יאמר עליו ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, כמו שנבארהו. וחלילה לו ית׳ מהשיתוף והדמיון. ובין הדומם והצמח, נמצא הדשא בעשבים ואלמוג באילנות. ובין הצמח והחי, נמצא עוף אשר הוא נברא ומתבשל באילן מה בארץ מה, כפי המפורסם, וחציו צמח וחציו חי. וכן הדג בכללו, עניינו ופעולותיו ותנועותיו ממוצע בין הטבע והרצון, כי אינו ב״ח בשלימות. וגם נמצא חי מה, אין לו כי אם המישוש לבד, והוא נח וישן תמיד על הרוב, וזהו ממוצע בין הצמח והחי. ובין החי הבלתי מדבר והאדם, נמצאו אישים מה, אשר פניהם פני כלב, ושאר גופם כגוף האנושי, כפי הנודע בין חכמי התכונה. ואלו נמצאים באקלים מה והם קאנתה, ונמצא הקוף, אשר הוא בפעליו ובתמונתו כממוצע בין החי הבלתי מדבר והאדם, עד שדמו הרופאים האדם האישי הנשדף במין השלישי מהשדפון, אל פני הקוף. ובין השם ית׳ והנפרדים והגלגלים, ובין העולם השפל נמצא האדם והשלם במינו, כי הוא כממוצע ביניהם. ודע זה, כי לכלם שרש אחד, ולזה נתדמה ונקשר הכל קצתו בקצתו.[85]

80. רמב״י מצטט ככל הנראה ממאמר בעצם הגלגל, מאמר שני, לג, שורה 146: ׳אמר בו אריסטו בספר הב״ח שטבעו דומה בסוג לטבע הארץ יותר משאר הכוכבים׳. מראה מקום זה לא נמצא אצלנו בספר ב״ח. ראו גם שם, בתרגום האנגלי, 94, הערה 74.

81. ראו: אב״ת, דף 110ב.

82. ראו: אב״ת, דף 110א.

83. ראו: רמב״ם, מוה״נ, א:עב, 197–198.

84. במאמר השמיני של החלק הראשון של אב״ת.

85. ראו: אב״ת, דף 119א–119ב.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

> היומי, ואחר ירח ותחתיו גלגלו היומי.[...] והשלישי גלגל בלתי שומר תמונתו, וזה אין לו תנועה כלל, והוא משרת לככבי וליומי. וכפי מספר הכוכביים והיומיים, מספר הגלגלים, והוא בין הככבי והיומיי, לתכלית שלא יתערבו בתנועתם קצתם עם קצתם, והכוכבי היא גשם חי שלם, והיומי גשם חי בלתי שלם. והבלתי שומר תמונתו הוא גשם מה, ויקרא מים עליוניים.[76]

הדעה הסוברת את קיומם של 24 גלגלים טוענת ל 8 הגלגלים עיקריים בהם תקועים הכוכבים, כאשר לכל גלגל כזה נוסף גלגל יומי ועוד גלגל בלתי שומר תמונתו השומר על כך שהם לא יתערבבו זה עם זה בתנועתם. לטענת רמב״י הגלגל הבלתי שומר תמונתו נקרא: מים עליונים. אין ספק שבתיאוריה זו מתכוון רמב״י לחומר הבלתי שומר תמונתו של רלב״ג, וכפי שראינו אכן רלב״ג מזהה חומר זה עם המים שמעל השמים. אמנם רלב״ג לא הגדיר את החומר הבלתי שומר תמונתו כגלגל, ולדידו הוא רק נמצא בין גלגל לגלגל, ויתכן אפוא שרמב״י לא הבין את עמדתו.

הדעה הסוברת קיומם של עשרה גלגלים:

> ולפי דעת אחר שלישי, למעלה מכל היומיים והככביים, ימצא גלגל אחד עליון, מקיף הכל, הוא **כוכב כלו, ואינו מתנועע כלל**, והוא בעל תכלית בכל מרחקיו, במהו גשם מה, וזה נקרא שמי ההצלחה, כי הוא כסא כבודו ית׳, והוא ממוצע בין הגשמיות המוחלט והרוחניות המוחלט. וכל כחות המציאויים האלהיים [הם][77] מסתעפים ממנו, כי הם אצלו ית׳, והבינהו. ואמנם דעתם בו בהארה השמשית, כדעת ההארה הרוחנית, מצד העומד בגלגל ערבות, כי כלל הכחות מהמציאות הנהרי, מסתעפים ממנו ית׳, כי הם אצלו, ודעהו.[78]

רמב״י מתייחס כאן לדעה התיאולוגית הנוצרית לפיה מעל לכל הגלגלים קיים גלגל שהוא כולו מאיר ועל כן הוא: ׳כוכב כולו׳. כוכב זה אינו מתנועע כלל. רמב״י מזהה אותי עם שמי ההצלחה, הוא הגלגל העשירי הנזכר בדברי הנרבוני, ועם כסא הכבוד, שכפי שראינו הן בפירוש הראב״ע על כסא הכבוד הנמצא מעל הרקיע הנמצא מעל ראשי החיות, הן בפירוש הנרבוני למוה״נ ג:ז, הן במסורת הנוצרית בהקשר של שמי השמים- מקום השכינה. עם זאת המאפיינים של גלגל זה הם נוצריים במובהק: הגלגל כולו מאיר והארה זו רוחנית כשם שהשמש מאירה את שאר הגלגלים והכוכבים, הגלגל אינו נע וממנו מסתעפים כל כוחות האלוהות.

הבדלים בהדרגתיות בין הגלגלים לפי רמב״י

על אף שחומר השמים הוא אחדותי, רמב״י מבדיל בין איכויות שונות של הגלגלים. רות גלזנר עמדה על כך שדעותיו של רמב״י בנושא אינן עקיבות, ומשמשים אצלו בערבוביה מודלים שונים להסברת הדרגות השונות בין הגלגלים.[79] ואכן מצד אחד הוא מסביר את הדרגות השונות של החומריות על ידי קדימה ואיחור, ולכן ככל שמתרחקים מהגלגל התשיעי הגלגלים יותר עבים:

> וההתחלפות הוא מצד הספיריות והעבוי, והעדר הספיריות, והספוגיות, כי קצתם מה שהוא ספיריי במחלט, אין בו עבוי כלל, וספוגי ספוגיות מחלט, והוא גלגל ערבות, כי הוא בלתי מכוכב. [...] וקצתם מה שהוא עב ביותר בערכם, והוא גלגל הירח, עד שאמר עליו ארסטו

76. ראו: אב״ת, דף 111א–111ב.
77. בכ״י רשום ״הוא״. תיקנתי על פי כ״י אוקספורד בודלי.
78. ראו: אב״ת, דף 111ב. ההדגשות הן שלי.
79. ראו: גלזנר, החומר השמיימי, 332–333.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

מכוכב כלל, והוא רצוננו באמרנו: גלגל חלק וערבות.[71] אם כן יחוייב לנו שיהיה הספיריי במוחלט, נמצא שמיימיי בלתי מכוכב, ויחוייב לנו מציאות גלגל ערבות בהכרח.[72]

רמב״י אינו מבסס את מציאות הגלגל התשיעי על בסיס אסטרונומי. לטענתו, אם יסוד הארץ הוא עבה וחשוך באופן מוחלט, והגלגלים הם שקופים, אך לא באופן מוחלט, שהרי הכוכב מאיר ותאורתו נובעת מהעיבוי,[73] חייב להיות חומר שהוא שקוף באופן מוחלט כך שהגלגלים יהוו ממוצע בין החשיכה ובין השקיפות, וזהו הגלגל התשיעי שהוא שקוף לחלוטין ואין בו כוכב ולכן אין בו כל עיבוי. התפיסה שהמציאות חייבת להיות מודרגת מן השקוף ביותר ועד העכור ביותר, קשורה לתפיסת ההאצלה שלו, שתידון להלן.

לפי הסוברים שיש תשעה גלגלים, יש שתי אופציות לסדר שבין שאר שמונת הגלגלים: האופציה הראשונה היא: ירח, כוכב, נוגה, שמש, מאדים, צדק ושבתאי. באופן זה השמש היא בדיוק במרכז הגלגלים. האופציה השניה היא: ירח, שמש, כוכב, נוגה, מאדים, צדק ושבתאי.

הדעה הסוברת מציאות ארבעה, חמישה וששה גלגלים

למרות שרמב״י טען שיש דעה הסוברת מציאות ארבעה גלגלים, הוא דן בסופו של דבר בדעה המציגה חמישה גלגלים. לפי דעה זו ניתן לחלק את שמונת הגלגלים לארבע גלגלים עיקריים, בנוסף לגלגל החלק, וחלוקה זו מותנית באופציה המסדרת את הגלגלים בדרך השניה, קרי, ירח, שמש, כוכב, נוגה, מאדים, צדק ושבתאי. לפי אופציה זו אפשר לחלק את הכוכבים לארבע קבוצות, חלוקה שהרמב״ם מציע במוה״נ ב:י:[74] ניתן לדבר על ארבעה כדורים עיקרים: כדור הירח, כדור השמש, כדור חמש כוכבי הנבוכה, וכדור כוכבי השבת. עליהם יש להוסיף את הכדור החמישי, קרי גלגל תשיעי.

תיאוריה דומה שבה יש ששה גלגלים מייחס רמב״י ליחזקאל על פי פרשנות הראב״ע לנבואה זו. רמב״י טוען שלפי דעה זו מעל לכדור החמישי, קרי הגלגל החלק, נמצא גלגל נוסף שאליו רמז יחזקאל במילים: ׳וממעל לרקיע׳. גלגל זה נקרא ׳שמי ההצלחה׳ ו׳כסא הכבוד׳ ואיתו מגיעים למניין של ששה כדורים. לפי הסבר זה של רמב״י הכדור השישי אמור להיות מקביל לגלגל העשירי אליו התייחס הראב״ע בפירוש העקיף על נבואת יחזקאל, ואליו התייחס הנרבוני בפירוש מעשה מרכבה של הרמב״ם במוה״נ ג:ז. על טיבו של גלגל זה ועל יחסו לגלגל התשיעי נדון בהמשך לאחר הצגת שאר העמדות שרמב״י דן בהן.

הדעה הסוברת מציאות 24 גלגלים

דעה זו מוצגת אצל רמב״י כך:

אך לפי דעת אחר, שלשה מיני גלגלים הם: האחד, גלגל ככבים, והוא המכוון, והוא היותר נכבד, ועצם הגלגל הוא מכוון בעבור הנכבד. [...] והשני, הגלגל היומי, והוא המשוה לככבים בתנועתו היומית, וליומי אין ככב כלל, אך הוא חלק. וכפי מספרי הככביים, מספר היומיים. והככביי מקיף היומי. ולפי זה הדעת, אין גלגל חלק למעלה מהככביים כלם, אך גלגל המזלות הוא עליון, ותחתיו גלגל יומי מיוחד אליו, ותחתיו שבתאי, ותחתיו גלגלו היומי, ואחר מאדים, ותחתיו גלגלו היומי, ואחר שמש, ותחתיו גלגלו היומי [ותחתיו נגה ותחתיו גלגלי היומי],[75] ואחר ככב, ותחתיו גלגלו

71. השוו עמדה זו של רמב״י עם דברי תומאס למעלה, לפיהם בגוף השלישי יש שמים שהם כולם שקופים, ויש שמים שחלקם שקופים וחלקם מאירים. וראו על כך עוד להלן.
72. ראו: אב״ת, דף 17ב.
73. ראו: ר׳ גלזנר, החומר השמיימי, 332.
74. והשוו: גד פרוידנטל, ארבעת הכדורים, 499–527.
75. השלמה על פי כ״י אוקספורד בודלי, קטלוג נויבאואר 1292, (ס׳ 22106 במכון לתצלומי כתבי יד).

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

מדוע תמונת השמים היא כדורית. לדעתו, בדומה ליסודות,[65] פשיטות החומר המחייבת הומוגניות. רק כדור, בעל התכונה הסימטרית הגדולה ביותר, יכול להיווצר מהומוגניות. טענה זו נשמעה אצל מספר סכולסטיקנים,[66] והתבססה על התכונות שאריסטו ייחס לחומר החמישי בספר השמים.[67]

מספר הגלגלים

כאמור, רמב״י רואה בגלגלים ובכוכבים איברים שונים של גוף אחד. הוא דן בכמות הגלגלים, ומונה מספר אפשריות שבאו בדבריהם של פילוסופים שונים, שאותם הוא אינו מזכיר בשמם:[68] לפי דעות אלו קיימים חמישים, תשעה או ארבעה גלגלים:

> ובמספרם יתחלפו סברות. מהם מי שיסבור חמישים, ויש מי שיסבור ארבעה, ויש מי שיסבור תשעה, והכל הוא כפי חכמת המשפט, ובכלל החכמה הלימודית. ויש מי שיסבור מציאות גלגל ערבות, וכבר ביארתי מציאותו, כפי קוצר שכלי ודעתי במה שקדם בטבעיות. ומהם מי שלא יסבור מציאותו, ואמנם יכפרוהו, יען הוא בלתי מכוכב, כי לא יסברו בם אלא מה שיעיד עליו חוש הראות.[69]

אם כן, רמב״י מציין ארבע שיטות למניית הגלגלים אולם מהמשך הדיון מסתבר שקיימות אפשריות נוספות, כמו למשל, 5, 8, 24 ו- 10 גלגלים. בכל האופציות הללו קיימים לפחות 8 גלגלים, קרי 7 כוכבי השבת וגלגל כוכבי השבת, והשאר נתון במחלוקת. על הדיון באפשרות מניית 50 רמב״י אינו מתעכב כלל.

הדעה הסוברת מציאות תשעה גלגלים

בנוגע למציאות גלגל תשיעי רמב״י טוען שעל אף שחלק כפרו במציאותו, הרי שהוא כבר הוכיח את מציאותו, כלומר הוא עצמו מזדהה עם העמדה כי קיימים תשעה גלגלים. ואמנם בחלק הראשון של האנציקלופדיה במאמר על היסודות הוא טוען:

> הארץ תורה לנו, מצד מציאותה וענינה, מציאות גלגל ערבות. אשר הוא בלתי מכוכב כלל, והוא כאבן ספיר. כי אחר שנמצא ונרגיש נמצא, ממוצע בין הספיריות המוחלט והחשך המוחלט, אשר הם מקבילים, ומתנועע פעם וינוח פעם, ואחר ימצא ויורגש החשוך המוחלט, והנח לעולם נפרד, יחוייב שימצא הספיריי במוחלט והמתנועע בתמידות, לא ינוח כלל נפרד.[70] והמתנועע בלתי נח, יחוייב שיהיה גלגל, כי יתנועע תנועה סבובית. וזאת התנועה אין לה מנוחה כלל. וכל נמצא שמיימי מכוכב, הוא בלתי ספיריי במוחלט, ואמנם הוא עבה. כי הכוכב מאיר. והאורה היא עבוי מה, כמו שנבאר בע״ה. אם כן יחוייב שיהיה הספירי במוחלט, נמצא שמיימי בלתי

65. ראו: אב״ת, דף 14ב. השוו: אסתי אייזנמן, ״יסודות, מזג והעצם המורכב במשנתו של רמב״ם״, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כב-כג (תשע״א), 215–231.

66. ראו: גרנט, פלנטות, 119–120.

67. 4:2 486b. וראו יעבץ, גלגלים, 136–151.

68. דרך זו אופיינית לרמב״י. ראו: Esti Eisenmann, "Ahavah ba-Taʿanugim: A Fourteenth-Century Encyclopedia of Science and Theology", *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy*, ed: S. Harvey, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2000, 437–438.

69. ראו: אב״ת, דף 110ב–111א.

70. כפי שנראה, רמב״י מזכיר את העמדה הסכולסטית בנוגע לגלגל אחרון שאינו נח, ויתכן אפוא שדבריו כאן הן מעין ביקורת מובלעת על תיאוריה זו.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

ביום אחד על ידי האל בעצמו. אחרים הצביעו על היות גלגל השמש נכבד מגלגלים אחרים הן בשל היותו מקור האור לשאר הגלגלים, והן בשל היותו הגלגל הגדול ביותר. השמש לפי שיטות רבות היתה הכדור האמצעי בין הירח לשבתאי, והיא היתה הגלגל העיקרי למקור החיים בעולם כמו הלב במרכז הגוף. חלקם, סידרו את הסדר ההיררכי בין הגלגלים על פי המרחק מהארץ. ככל שהמרחק מהארץ עולה, הגלגל נכבד יותר. שיקול נוסף שנלקח בחשבון כדי לזהות היררכיה בין הגלגלים היה קשור במספר התנועות הכרוכות בסיבוב אחד של הכוכב. הגלגל התשיעי, שכפי שראינו נקרא crystalli-num, הינו שקוף וזך מכל שאר הגלגלים.

דעה שלטת בין הסכולסטיקנים החל מהמאה ה12 בנוגע לגלגלים היא שמעל לגלגל האחרון, בין שיש שמונה, תשעה, עשרה או יותר גלגלים, קיים גלגל נוסף, והוא נקרא שמי השמים. למרות שהוא לא נזכר במפורש במקרא, קיבלו רוב הסכולסטיקנים את מציאותו.[61] כפי שראינו לעיל, לדעת תומאס המקרא משתמש במונח שמים לציין שלוש סוגים של שמים: הראשון, שמים שכולם אור, קרי שמי השמים, הם שמי האלוהות. השני, השמים השקופים לגמרי. השלישי, השמים שחלקם מאירים וחלקם שקופים, קרי השמים בהם תקועים הכוכבים. השמים מהסוג השלישי מתחלקים לשמונה גלגלים, קרי גלגל כוכבי השבת ושבעת גלגלי כוכבי הלכת.

שמי השמים נחשבו בעיני רוב הסכולסטיקנים לגלגל שכולו זוהר ובוהק, גלגל שהמלאכים מלאים אותו,[62] הוא המקום בו השכינה שורה והוא מהווה משכן הצדיקים. גלגל זה אמנם הינו גוף, אך הוא זך ביותר ומאיר בהארה עצומה, שמקורה באל, בניגוד לשאר הכוכבים המקבלים את אורם מן השמש. הארה זו נחסמת על ידי הגלגלים ולא מגיעה לארץ. התכונה האופיינית של גלגל זה הוא שבניגוד לשאר הגלגלים הוא נח **ואינו נע**.[63]

***

כעת נעבור לעמדתו של רמב״י בנושא מספר הגלגלים. בתור מחברה של אנציקלופדיה הנוטל לעצמו את החובה לסכם דעות של פילוסופים שונים, במאמר שלו על החומר השמימי הוא מתייחס למספר הגלגלים לפי כל הוגה. הוא פותח בתיאור מהות החומר השמימי ומיד לאחר מכן עובר לדון במספר הגלגלים.

מהות החומר השמיימי לפי רמב״י

רמב״י אוחז בו זמנית בתפיסת החומר של אבן רשד והרמב״ם גם יחד. כפי שהראתה ר׳ גלזנר,[64] בעוד אבן רשד טען שלחומר השמים ולחומר הארץ יש מספר תכונות משותפות, הרי שהרמב״ם, הפריד בין מה שתחת גלגל הירח ומה שמעל לגלגל הירח, וטען שחומר נאמר על חומר הארץ וחומר השמים בשיתוף גמור. רמב״י טוען, בדומה לרמב״ם שלא ניתן להבין את חומר השמים, והשם חומר נאמר על שניהם בשיתוף השם. עם זאת הוא מגדיר את שני החומרים כנאמרים בקדימה ואיחור, בעקבות אבן רשד. הוא רואה בחומר השמים חומר אחדותי, ובדומה לאבן רשד מתאר את הגלגלים והכוכבים כאיברים שונים של אותו הגוף. בדרך זו הוא אף מסביר

61. ראו: גרנט, פלנטות, 371–374.

62. ראו למשל: אקוינס, סומה תיאולוגיה, שאלה 61, מאמר 4, 304: ׳מתאים היה למלאכים להיברא בשמים הגבוהים ביותר (superius caelum) בהנחיגם את כל הטבע הגופני׳.

63. ראו למשל: אקוינס, סומה תיאולוגיה, שאלה 66, מאמר 3, 332:׳ שמי השמים (caelum Empyreum) אינם נעים (non est mobile), משום שאם היה כך, תנועתם היתה תלויה בתנועת גוף נראה (corporis apparentis) אחר׳.

64. לדעות של רמב״ם ואבן רשד, ראו: גלזנר, החומר השמיימי, 316–322. יש לציין שלמרות שאבן רשד ראה בחומרי השמים והארץ חומרים הנאמרים בקדימה ואיחור הרי שהוא גם דיבר על שיתוף השם שביניהם ראו: אבן רשד, מאמר בעצם הגלגל, בתוך: Arthur Hymann, *Averoes* De Subtantia Orbis: Critical Edition of the Hebrew Text with English Translation and Commentary, Cambridge, Massachusetts and Jerusalem, 1986, מאמר ראשון, (יג, שורה 13- יד שורה 17): ׳האם ההיולי והצורה אשר בכאן אחדים במין עם אשר שם, או מתחלפים במין או מתחלפים בפחות וביתר. ואם היו מתחלפים במין, הנה שם גשמות נאמר עליהם בשתוף השם, ואם במין מהקדימה והאיחור ואולם היות שני הטבעיים האלו הנמצאים בגשמים האלו בלתי מסכימים במין, הוא מבואר בנפשו׳.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

השמים (caelum Empyreum),[52] והרקיע (firmamentum) שנאמר עליו שנעשה ביום השני, הוא השמים של הכוכבים (caelum sidereum).[53]

בדרך כלל בקרב הסכולסטיקנים התקבל ההסבר הראשון, קרי שהרקיע שנברא ביום השני זהה עם הגלגל השמיני או עם כל שמונת הגלגלים, ואף תומאס עצמו ככל הנראה העדיף את הזיהוי של הרקיע הנברא ביום השני עם גלגל כוכבי השבת. חלק מהסכולסטיקנים כללו במונח 'שמים' גם את גלגל האש וגלגל האויר, ובכך שמו תחת שם אחד עצמים הנתונים להויה וכליון עם עצמים בלתי ניתנים להויה וכליון.

בנוגע למים מעל השמים, תומאס אמנם העלה את האפשרות שהמים מעל השמים מתייחסים לאדים הגובלים ביסוד האויר, אולם הוא עצמו ופרשנים אחרים הסבירו כי מדובר על הגלגל התשיעי:

> אם אנו מבינים שהרקיע (firmamentum), שהוא השמים עם הכוכבים (caelum sidereum), **אינו** מאותו הטבע של ארבעת היסודות, אזי המים שמעל הרקיע אינם יכולים להיות מאותו הטבע של יסוד המים אלא [...] [יש] שמים אחרים, הנקראים מימיים (caelum aqueum) רק בשל ספיריותם[54] (diaphaneitatem), ושמים אלו הם מעל שמי הכוכבים (caelum sidereum).[55]

בהמשך תומאס מזהה גלגל תשיעי זה עם הרקיע המכונה "עין הקרח הנורא", שהוא גלגל שקוף לגמרי:

> בגוף הזה (=השמים) יש שלוש [סוגי] שמים (tres caeli), הראשון כולו מאיר (totaliter lucidum), נקרא שמי השמים (Empyreum). השני כולו שקוף, נקרא מיימי או קרח (aqueum vel crystallinum),[56] השלישי, חלקו שקוף וחלקו מאיר (partim diaphanum et partim lucidum), הנקרא שמי הכוכבים (caelum sidereum).[57]

כלומר תומאס מבחין בין גלגל שהוא כולו אור ונקרא שמי השמים. גלגל שקוף, וגלגלים שחלקם שקופים וחלקם מאירים, וכוונתו לגלגלי הכוכבים, שהם שקופים פרט למקום בו נמצא הכוכב המאיר. דעה זו קשורה לדעה אותה הוא הזכיר בשם אוגוסטינוס לפיה 'ביום הראשון נבראו שמים רוחניים ללא צורה'. אצל סכולסטיקנים אחרים המים שמעל השמים נחשבו לעיתים מוצקים ולעתים נוזליים ונקשרו בשאלה האם חומר השמים נוזלי או מוצק.[58]

בנוגע למספר הגלגלים הנוסף על שמונת הגלגלים העיקריים, על אף שהיו שלא קיבלו גלגלים מעבר לגלגל זה, הדעה השלטת בין הסכולסטיקנים היתה כי קיימים תשעה גלגלים, כפי שראינו אצל תומאס. גם הדעה על עשרה גלגלים ויותר היתה מקובלת ונפוצה, והיא היתה תלויה במספר התנועות שייחסו לגלגל השמיני ובמספר הגלגלים הנצרכים כדי להסביר תנועות אלו. הגלגל התשיעי, וכן העשירי בעיני אלו שסברו כך, נחשבו לגלגלים חסרי כוכבים ועל כן בלתי נראים.[59]

רוב הסכולסטיקנים סברו שהגלגלים אינם שווים באיכותם וניתן למצוא ביניהם הבדל של מדרג. בכך הם סטו מפרשנותו של אבן רשד שסבר שכל הגלגלים בעלי אותה איכות ולכן שייכים לפרט אחד.[60] הוגים אחדים ראו בגלגל התשיעי את הגלגל הנכבד ביותר בהיותו משלים סיבוב

52. על שמי השמים ראו להלן.
53. ראו: אקוינס, סומה תיאולוגיה, 339.
54. העדפתי בתרגום את השימוש במונח העברי הימי ביניימי 'ספירי' על פני המונח המודרני 'שקוף'.
55. ראו: אקוינס, סומה תיאולוגיה, טענה 2, 340.
56. המילים: 'כעין הקרח הנורא' (יח' א:כב), מתורגמים בוולגטה ל: quasi aspectus cristalli horribilis, ולכן ברור שתומאס רומז לרקיע זה.
57. ראו: אקוינס, סומה תיאולוגיה, טענה 2, 342.
58. ראו: גרנט, פלנטות, 321.
59. ראו: גרנט, פלנטות, 315–316.
60. ראו: גרנט, פלנטות, 220–230, גלזנר, החומר השמיימי, 316–320.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

ואילו הכסא הוא הגלגל של השכלים הנבדלים, אך מבהיר שלא מדובר על רקיע ממש.[47] גם יוסף אבן כספי רואה ברקיע את הגלגל התשיעי, ובדמות הכסא את השכל הפועל.[48]

פרשנים אחרים, וביניהם פרשני ראב"ע, אינם מתייחסים לגלגל העשירי. יוסף עלם טוב ושמואל אבן מוטוט סוברים שהרקיע אליו התייחס יחזקאל ותיארו 'כעין הקרח הנורא' הוא הגלגל השמיני, בעוד דמות הכסא הוא הגלגל התשיעי,[49] ואילו שמואל אבן צרצה מתעלם מפירוש זה של הראב"ע.

אם כן, על אף שניתן למצוא בתולדות הפילוסופיה היהודית דעה הסוברת את מציאותם של עשרה גלגלים, לא מצאנו בכל הדעות הללו הוגה המאמץ את דעת ראב"ע שהגלגל התשיעי (או העשירי) אינו גופני או שיש שוני איכותי בין גלגלים שונים.

***

הסכולסטיקנים הנוצרים עסקו באותם פסוקים והגיעו למסקנות שונות. יש לזכור, כפי שנאמר למעלה, שרובם סברו שהשמים שנבראו ביום השני הם הגלגלים, ועל כן היו צריכים גם בין היתר, להסביר את הימצאותם של מים מעל השמים. אסכם בקצרה את הדעות העיקריות בין הסכולסטיקנים, ובעיקר תומאס אקוינס.[50]

תומאס אקוינס מאפשר שתי פרשניות לשמים שנבראו ביום השני. הראשונה מתייחסת לשמי הגלגלים, והשניה, בדומה למסורת היהודית, מתייחסת לאוויר:

> אנו אומרים אפוא שמה שנאמר על הרקיע (firmamentum) שנעשה ביום השני, יכול להיות מובן בשני אופנים (dupliciter intelligi potest): הראשון, על הרקיע של הכוכבים (de firmamento in quo sunt sidera), [...]. הסבר אפשרי אחר בנוגע לרקיע (firmamentum) שנעשה ביום השני אינו נוגע לרקיע בו תקועים הכוכבים (firmamentum illud in quo fixae sunt stellae), אלא החלק מן האויר (pars aeris) היכן שהעננים מתאספים (in qua condensantur nubes).[51]

תומאס מייחס את שני ההסברים לאוגוסטינוס, ואת ההסבר השני גם לרמב"ם. הוא מציג את אוגוסטינוס ואת הפרשנות שניתנה לדבריו בנוגע להבדל בין השמים שנבראו ביום הראשון לבין הרקיע שנברא ביום השני:

> אוגוסיטנוס אומר שהשמים (caelum) עליהם נאמר שנעשו ביום הראשון הם שמים רוחניים ללא צורה (natura spiritualis informis) והשמים (caelum) עליהם נאמר שנעשו ביום השני הם שמים גשמיים (caelum corporeum). לפי בדה וסטרבוס (Secundum vero Bedam et Strabum) השמים (caelum) שנאמר עליהם שנעשו ביום הראשון הם שמי

47. ראו: קרשקש, פירוש למוה"נ ג:ז, ארבעה מפרשי הרמב"ם, דף ח ע"ב- דף ט ע"א.

48. ראו: יוסף אבן כספי, מנורת הכסף, מעשה מרכבה, בתוך: מקראות גדולות הכתר לספר יחזקאל (מהדיר מ' כהן), רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 2000, 337: 'נדמה ליחזקאל, שראה על שטח העגלה, שהוא גבנונית הגשם השמיימי, כסא שהוא מראה אבן ספיר. ובאמת אין שם גשם למעלה מגבנונית הכדור היומי, גם לא שכל קרוב זולת השכל הפועל'.

49. ראו פירושיהם על פירוש הראב"ע לשמות כד:י, אוצר מפרשי התורה, שמואל אבן מוטוט: 'צבא השמים הוא הכסא, ר"ל, התשיעי המניע התנועה העצומה כי גם הוא יקרא כסא לפי האמת כי שם תחילת הכח. וזה הכסא נטוי על השמים הנראים, הם השבעה כוכבי לכת והשמיני שעליהם כי הם נראים בגלגל הכוכבים שבהם והיא החיה הגבנונית העליונה ממנו הוא הרקיע, והכסא הוא התשיעי שהוא לדעת החכם ז"ל כדמות גלגל... ולפי שאינו ממין גרמי השמים, אמר בו דמות כסא'; יוסף עלם טוב: 'רקיע כעין הקרח הנורא נטוי על ראשיהם מלמעלה' (יח' א:כב), וזה הרקיע הוא הגלגל השמיני בעצמו, וכתיב: 'וממעל לרקיע אשר על ראשם כמראה אבן ספיר דמות כסא' (שם, א::כו) והוא הגלגל התשיעי'.

50. ראו: גרנט, פלנטות, 98–104.

51. תרגום שלי על סמך: Thomas Aquinas, *Summa Theologiae*, pt I. qu. 68, art I, Westminster: Christians Classics, 1981, 338–339.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

מזהה את הרקיע שהוא כעין הקרח הנורא עם גלגל התשיעי, שמעל לגלגל כוכבי השבת, ומתחת לכסא הכבוד. כאן אין ראב״ע אומר במפורש האם כסא הכבוד הוא גלגל עשירי או לא, וכן אינו אומר מה טיבו של הגלגל התשיעי עצמו. אך רק מציין שהרקיע הוא תחת הכסא.

בדומה, לפי פרשנות הרמב״ם למראה יחזקאל בתחילת החלק השלישי של מוה״נ, הכרובים והחיות מזוהים עם הגלגלים.[39] לדעת הרמב״ם במוה״נ ג:ב, יחזקאל השיג שלוש השגות: (1) האופנים, הם היסודות, (2) החיות הם הגלגלים. (3) ׳התחיל בהשגה השלישית שהשיג אותה ושב לסיפור אחר, והוא – מה שעל ה׳חיות׳, ואמר, שעל הארבע ׳חיות׳ – ׳רקיע׳, ועל ה׳רקיע׳ – דמות ׳כסא׳, ועל ה׳כסא׳ – ׳דמות כמראה אדם׳. מה טיבו של הרקיע שעל החיות? הרמב״ם נותן רמזים ספורים במוה״נ ג:ז, ובין היתר הוא עומד על העובדה שבהשגת הרקיע יחזקאל לא אמר ׳דמות רקיע׳, למרות שקודם לכן אמר ׳דמות החיות׳, וחוזר ומזכיר את ׳דמות הכסא׳. כמו כן הרמב״ם מציין שהשגת הרקיע קודמת להשגת ׳דמות הכסא׳. מהו הרקיע ומהו הכסא? הרמב״ם לא כתב דברים מפורשים, וכך השאיר לקוראיו ופרשניו בקעה להתגדר בה.

לפי אבן תבון הגלגל לו קורא יחזקאל ׳כעין הקרח הנורא׳ הוא הגלגל התשיעי. הביטוי ׳ממעל לו׳ אינו מתייחס לגלגל נוסף אלא לחלק העליון של הגלגל שהוא ׳דמות כסא׳ קרי, הוא כמו כסא ביחס לאדם.[40]

לעומתו הנרבוני סבור שהרמב״ם הבדיל בין הרקיע לבין הכסא. בעוד הרקיע הוא גלגל ערבות שהוא גלגל חלק שהוא ׳כעין הקרח הנורא׳ הרי שדמות הכסא הוא גלגל עשירי, והוא גלגל הנקרא גם שמי ההצלחה. כלומר הנרבוני סובר כי לפחות לפי הרמב״ם קיימת אפשרות לעשרה גלגלים. הגלגל העשירי מזוהה עם כסא הכבוד,[41] ובכך קיימת חזרה לרעיון עשרת הגלגלים של הראב״ע, אף על פי שהנרבוני אינו מזהה דעה זו עם דעת ראב״ע. אדרבה, נרבוני מזכיר שלדעת ראב״ע קיימים תשעה גלגלים ושלדעת ראב״ע הגלגל התשיעי, אינו גוף כי אין לו מקיף,[42] ואינו קושר את רעיון עשרת הגלגלים במפורש עם ראב״ע. הנרבוני גם אינו מציין האם הגלגל העשירי הוא גופני או לא, אך לא נראה שהוא מאמץ רעיון זה. הוא מציין כי הרמב״ם רמז בפרק ג:ז כי ליחזקאל היה ספק במציאותו.[43]

למעט הנרבוני, איננו רואים הוגים ופרשנים אחרים המאמצים את רעיון עשרת הגלגלים. האפודי מאמץ את דעת אבן תבון וסבור שלפי הרמב״ם הרקיע שתיאר יחזקאל לאחר השגת החיות הוא החלק הקעור של גלגל ערבות, ואילו דמות הכסא הוא קימור גלגל ערבות.[44] הוא גם סובר שהרמב״ם רמז במוה״נ שליחזקאל היה ספק במציאות הגלגל, אך ספק זה נגע למציאות הגלגל התשיעי, שלא כל חכמי התכונה מודים בקיומו. ביחס ל׳דמות הכסא׳ הוא טוען שאפילו המודים בגלגל תשיעי כופרים במציאותו של גלגל עשירי.[45] שם טוב מזכיר הן את דעת הנרבוני והן את דעת האפודי ומאמץ את דעת הראשון.[46] קרשקש מפרש כי הרקיע הוא הגלגל התשיעי,

יוסף ב״ר אליעזר טוב עלם, ראו: אוצר מפרשי התורה: ספר מרגליות טובה, ירושלים (חסר מו״ל), תשמ״ג, עד: ׳כי החיות שהזכיר יחזקאל הם הורות שבגלגל השמיני או הם שבעת המשרתים׳.

39. רמב״ם, מוה״נ, ג:ב, 429–431.

40. ראו: שמואל אבן תבון, מאמר יקוו המים, פרסבורג: עדלער פאן שמיד, 1837, 47–48.

41. ראו: הנרבוני, פירוש למוה״נ ג:ז, וינה (חסר מו״ל), תרי״ב, דף מח ע״א- ע״ב.

42. ראו: הנרבוני, פירוש למוה״נ ג:ב, דף מז ע״א.

43. ראו: הנרבוני, פירוש למוה״נ ג:ז, דף מח ע״א- ע״ב.

44. ראו: אפודי, פירוש למוה״נ ג:ב, בתוך:מורה נבוכים עם ארבעה מפרשי הרמב״ם, ירושלים, תש״ד (חסר מו״ל), דף ה׳ ע״א; והשוו גד פרוידנטל, ״ארבעת הכדורים בשמים של הרמב״ם: ארבע הערות (מורה הנבוכים, חלק ב, פרקים ט-י)״, בתוך: הרמב״ם: שמרנות, מקוריות מהפכנות, עורך: אביעזר רביצקי, ירושלים: זלמן שזר, תשס״ט, חלק ב, 510–511.

45. ראו: אפודי, פירוש למוה״נ ג:ז, ארבעה מפרשי הרמב״ם, דף ח ע״ב- דף ט ע״א.

46. ראו: שם טוב אבן שם טוב, פירוש למוה״נ ג:ב , ארבעה מפרשי הרמב״ם, דף ה ע״א והפירוש למוה״נ ג:ז, דף ח ע״ב- דף ט ע״א.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

למרות שהמלאכים אינם חומריים הם קשורים בגלגל באופן אונטולוגי ואי לכך יש לזהות גלגל עשירי שיהווה את מקום משכנם- לא זכתה להדים מרובים.

השמים כדמות הכסא שמעל לרקיע

גם בנבואת יחזקאל מוזכר רקיע שעליו מופיע כסא. יחזקאל מתאר בנבואתו כיצד נפתחו השמים והוא ראה מראות אלהים, שכללו ענן שמתוכו יצאו ארבע חיות בעלות מראה של גחלי אש. חיות אלו היו בעלות דמות אדם, אך לכל אחת מהן היו ארבע פנים שונות: אדם, נשר, שור ואריה. כמו כן לכל חיה היו ארבע כנפיים, רגלי אדם אך כף רגל עגל וידיים. בנוסף לחיות הוא ראה אופנים (כנראה מתחת לחיות, קרי 'בארץ'), שהתנשאו והלכו כל אימת שהחיות התנשאו והלכו. מעל ראשי החיות הוא ראה רקיע: 'ודמות על ראשי החיה, רקיע כעין הקרח הנורא, נטוי על ראשיהם מלמעלה' (יחז' א:כב). מעל לרקיע הוא ראה דמות כסא שעליה היתה דמות אדם: 'וממעל לרקיע אשר על ראשם, כמראה אבן ספיר, דמות כסא, ועל דמות הכסא דמות כמראה אדם עליו מלמעלה' (שם, א:כו). את המחזה מסכם יחזקאל במילים: 'כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם, כן מראה הנגה סביב, הוא מראה דמות כבוד ה', וארא ואפול על פני, ואשמע קול מדבר' (שם, כח), ומדברים אלו לא מובן האם כבוד ה' הוא תיאור כולל לכל מה שראה, או לסוף התיאור, קרי לדמות האדם.

כיצד יש להסביר את הכסא שמעל הרקיע בנבואת יחזקאל? כיצד יש להסביר את עובדת היות הכסא בדמות כסא ולא כסא ממש? רמז לדעתו של הראב"ע ניתן למצוא בפירושו לשמות כד:י, לחטא אצילי בני ישראל:

> וטעם 'וכעצם השמים לטוהר' - תחת לבנת הספיר, והוא הרקיע שהוא כעין הקרח, שהוא נטוי על ראשי החיות שראה יחזקאל. והנה כתוב: 'ויראו את אלהי ישראל' (שמות כד:ו). ושם כתוב: 'היא החיה אשר ראיתי תחת אלהי ישראל' (יחז' י:כ), כי תפש דרך קצרה כי היא תחת רקיע. גם הוא תחת הכסא. והכל תחת השם הנכבד.[36]

גם כאן דברי הראב"ע אינם מחוורים כל צרכם. ראב"ע טוען שקיים רקיע שהוא 'כעין הקרח הנורא', והוא נטוי על ראשי החיות. כדי לזהותו יש לברר מי הן החיות? ראב"ע מפנה את הקורא בפירוש זה לנבואה יחזקאל בפרק י', בה יחזקאל רואה רקיע, אך הפעם היא אינה מעל ראשי החיות אלא מעל ראשי הכרובים. מכאן שלדעת הראב"ע יש לזהות את החיות עם הכרובים. חיה זו (הכרובים) היא תחת הרקיע, והרקיע הוא תחת כסא הכבוד, וכסא הכבוד הוא תחת אלוהי ישראל. במספר פירושים של הראב"ע לכרובים ניתן לראות שהוא מזהה אותם עם 'הצורות'[37], ומכאן שיש לזהות את הכרובים עם הצורות שמפיק הגלגל השמיני, קרי גלגל כוכבי השבת.[38] נראה אפוא, שראב"ע

36. ראו: ראב"ע, הפירוש הארוך לספר שמות, תורת חיים, עג- עד.

37. ראו: ראב"ע, הפירוש לבראשית ג:כג, תורת חיים, סז: 'ומלת כרובים י"א כנערים, תרגום ארמית 'כרביא', ולפי דעתי שהיא מלת כלל צורות כולם'; הפירוש הארוך לשמות כה:יח, תורת חיים, צג- צד: 'כאשר חפשתי על מלת כרובים הנה הוא צורות. כמו 'את כרוב ממשח הסוכך' (יח' כח:יד), אמר יחזקאל כי ראה ד' פנים לחיה ואחד מהם פני שור. ובמקום אמר על החיה בעצמה תחת שור פני הכרוב. והטעם הצורה שהזכיר בפעם הראשונה ואמר באחרונה: 'היא החיה אשר ראיתי תחת אלהי ישראל בנהר כבר ואדע כי כרובים המה' (שם, י:כ). וקרא כל הד' כרובים, והנה הכ"ף שורש'; והשוו: ראב"ע, הפירוש הארוך לשמות לג:כא, תורת חיים, רטו: 'על כן צורת הכרובים'.

38. ראו: ראב"ע, הפירוש הארוך לשמות כ:ג, תורת חיים, רסד: 'ואין תמונות בשמים רק שמונה וארבעים צורות. וחכמי הצורות עושים דברים אשר לא כן ומעשיהם קרובים לעבודה זרה'; הפירוש הארוך לשמות לג:כא, תורת חיים, רטו: 'ודע כי כל הצמחים והחיים בארץ והעוף והבהמה והחיה והרמש וכל אדם קשורים בעליונים. כי הכללים קשורים בארבעים ושמונה צורות הגלגל. וזהו אשר חלק ה' אלהיך אותם לכל העמים'; קהלת ג:א, מקראות גדולות, דף א ע"ב: 'ויש אומרים כי אלה השמנה ועשרים עתים כנגד כ"ח צורות גלגל המזלות שהלבנה נראית בו'; והשוו: הפירוש לדברים לב:לט, תורת חיים, רפט: 'הנה גם התורה ביארה למשכיל דבר עץ החיים והנה יש כח לנצח הכרובים'. וראו: סלע, אסטרולוגיה, 34–37; שוורץ, אסטרולוגיה ומגיה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשנ"ט, 68. וכך אכן מפרש ר'

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

ראב״ע מחלק את הקוסמוס לשלושה עולמות. העולם העליון הנקרא ׳מראה כבוד ה׳ העליון׳, הוא עולמו של האחד שהוא ׳מפאה אחת סבת כל החשבון ומפאה אחרת הוא כל החשבון׳. העולם האמצעי כולל הן את המלאכים והן את הגלגלים. את העולם הזה מכנה ראב״ע בשני שמות מרכזיים: ׳שמי השמים׳, ו׳כסא הכבוד׳. אם העולם העליון של האחד זהה עם מראה כבוד ה׳, ברור מדוע העולם האמצעי הוא כסא הכבוד. אך ראוי לשים לב שכסא הכבוד כולל, במקרה זה את המלאכים.[32]

לעומת התיאור בספר דניאל, המקבילה הפרשנית בספר שמות ג:טו מציגה שלושה עולמות מעט שונים:

> דע כי שלשה עולמים הם. האחד הוא השפל. והוא על מעלות רבות רק שלש כוללם. [...] והאדם לבדו הוא במעלה העליונה בעולם השפל. [...]
> והעולם האמצעי על מעלות רבות. והנה החמשה הכוכבים המשרתים מעלתם גדולים כי הם עומדים בעצמם לא יכלו ולא יחסרו. ולא תשתנה תנועתם ולא תוסיף ולא תגרע. ולא יעלו ולא ירדו. רק כפי המערכת יש להם שינוים רבים.
> והעולם העליון הוא עולם המלאכים הקדושים שאינם גופות ולא בגופות כנשמת האדם. ומעלותם נשגבו מדעות הנקלות כנגדם. וכל זה העולם כבוד, וכולו עומד ואין תנועה בשנוי בערך, רק מעמדו איננו בעצמו רק בשם הנכבד לבדו.[33]

אם נסתמך על תפיסת גלגל השכל כגלגל לא חומרי, ניתן ליישב בין המקורות השונים והסותרים על ידי ההסבר שלפי ראב״ע האל הוא מראה הכבוד **העליון**. הכבוד התחתון הם המלאכים, שמשכנם העיקרי הוא ׳בגלגל העשירי׳ שאינו גוף כלל, ולכן הוא **תחילת** כסא לכבוד ׳בעבור שכוחו בכל כסא הכבוד והוא התקיף וכל הגופות מקיף׳, כלומר כל עולם הגלגלים הוא כסא הכבוד. יושם על לב שראב״ע טוען בפירוש על דניאל בנוגע לעולם האמצעי ש׳שם כסא הכבוד׳, כלומר לא כל העולם הוא כסא הכבוד. מכאן ניתן להבין מדוע ׳שולי הכסא ממלאים את ההיכל׳: הכסא מתחיל בגלגל העשירי שבו עומדים המלאכים, אך הוא חודר את כל הגלגלים וכוחו בכולם. אם השערה זו נכונה אזי תיאור נוסף של ראב״ע את הגלגל העשירי תואם את התיאור של גלגל זה אצל אבן גבירול בכתר מלכות, קרי היותו ׳היכל׳.

גם הרמב״ם מזהה את כסא הכבוד עם הגלגלים. כמי שאין אצלו זכר לגלגל העשירי, הוא מזהה את הכסא עם הגלגלים והגלגל התשיעי, הוא גלגל ערבות, בפרט:

> בשל משמעות זאת, נקראים השמים כסא,לפי שהם מורים למי שמכיר אותם ושם לבו אליהם על גדולתו של מי שהביאם לידי מציאות, מניע אותם ומנהיג את העולם התחתון בשפע טובם. ואמר: ׳כה אמר ה׳ השמים כסאי והארץ הדם רגלי׳ (ישׁ׳ סו: א)[34]

הדעה שכסא הכבוד מזוהה עם הגלגלים, התקבלה, כפי שנראה,על ידי רוב הוגי ימי הביניים. אולם, דברי ראב״ע על קיומו של גלגל עשירי, שאינו חומרי, ובו שוכנים המלאכים לא זכו להדים רבים בקרב פילוסופים יהודים אחריו, ורוב הפילוסופים אחזו בדעה שקיימים תשעה גלגלים או שמונה גלגלים. אצל כמה הוגים במאה ה14 שהזכירו את מושג גלגל השכל, לא ברור שמדובר על גלגל עשירי, וקרוב לודאי שרובם ראו בגלגל זה שם נוסף לגלגל ערבות.[35] הוגים אחרים שהזכירו את גלגל עשירי לא בהכרח קשרו אותו, כפי שנראה, לפירושיו ורעיונותיו של ראב״ע. בתולדות הפילוסופיה היהודית נדחתה דעתם של אבן גבירול וראב״ע מפני דעתו של הרמב״ם. הדעה לפיה

32. בעוד שבפירוש הארוך לספר שמות ג:טו המלאכים הם חלק מעולם הכבוד עצמו. על הפירוש לשמות ראו להלן.
33. ראו: ראב״ע, הפירוש הארוך לספר שמות, תורת חיים, לז׳.
34. ראו: רמב״ם, מוה״נ, א: ט, 43–44. והשוו: שם, א:ע, 184.
35. כך למשל אבן שפרוט מזהה בין השניים. ראו: שוורץ, ישן בקנקן חדש, 170–171.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

השכל הנמצא אצל אבן גבירול בשיר כתר מלכות. לפחות שנים מתיאורי גלגל השכל בכתר מלכות נמצאים בתיאורי ראב״ע את הגלגל העשירי: כינוי הגלגל כקודש לה׳, ותיאור הקשר של הגלגל עם המלאכים, ובעקיפין אף עם כסא הכבוד.[30] אולם היכולת להבין את כוונת הראב״ע על פי תיאורי הגלגל העשירי של אבן גבירול מוגבלת כיון שגם אצל אבן גבירול אין הסבר לטיבו גלגל זה. בנוסף, גלגל השכל לא מוסבר מחוץ לשירת הקודש, ואין לו זכר במקור חיים. כל שניתן להגיד עליו שהוא מקיף את הגלגל התשיעי, ומזיו נוצרו המלאכים.

השמים ככסא הכבוד

כאמור, מהפירוש לדניאל עולה כי לדעת ראב״ע השמים העליונים כוללים לא רק את הגלגלים והכוכבים אלא גם את המלאכים. אמנם המלאכים הם חסרי גוף, ולכאורה הם אינם יכולים להיות מזוהים עם שמי השמים אך אף על פי כן ראב״ע טוען כך במפורש בפירושו לדניאל י:כא:

> נאום אברהם המחבר: הנה נא הואלתי לדבר האחד שהוא טרם החשבון, הוא מפאה אחת סבת כל החשבון, ומפאה אחרת הוא כל החשבון, לא יוסיף ולא יגרע, והוא סבת כל תוספת וחסרון, והוא לא יקבל כפל ולא חילוק, והוא סבת שניהם. וזה **האחד** הוא עולם הראשון, כנגד העולמות שהם אחריו. וזה העולם אינו גוף, והוא הנקרא **׳מראה כבוד השם העליון׳**, ולא ישתנה בעצם או במערכת, ואין לו זמן ומקום, והשם הנכבד בקרבו.
>
> והעולם השני שהוא התיכון, שם נשמות **צורות אמת בלא גופות, גם נשמות בגופות**, ואין להם מספר אצלינו. גם הגופות כגופות וכולם הם נכבדות, כי אין להם הפך או תמורה או שינוי בעצמם, רק על דרך מקרה במערכת תנועתם. וזה העולם יקרא ׳היכל הקדש׳ **והם ׳שמי השמים׳** ושם ׳כסא הכבוד׳ ושם מיכאל וגבריאל. על כן תירגם יונתן בן עוזיאל: ׳קדיש במרומא בית שכינתיה׳. וזה הוא שהזכיר בתחילה: ׳יושב על כסא׳ (יש׳ א:ו), והוא כסא הכבוד, ׳ושוליו׳, והטעם ושולי הכסא, ׳מלאים את ההיכל׳. ואמר ׳קדיש על ארעא עובד גבורתיה׳.
>
> והנה השנים הנעלמים. והזכיר אחרי כן: ׳קדיש בעלמי עלמיא׳. ודע כי התואר לא ישתנה כנגד המקומות, על כן סוד דבריו הוא וקרא. והנה גופות העולם התיכון לא תחילנה ולא תכלינה. וכתוב על זה העולם: ׳הללוהו כל מלאכיו׳ (תה׳ קמח:ב), גם ׳צבאיו׳ גם המשרתים גם שני המאורות. ואמר על הכל: ׳כי הוא צוה ונבראו ויעמידם לעד לעולם חק נתן ולא יעבור׳ (שם, פס׳ ו). ויש הפך בתנועות. מי מהם הולכים ממזרח למערב, והפך גם צפונית גם דרומית, גם בקו השוה. גם ישרים במרוצתם, גם שבים אחורנית, גם עומדים גם מהירים, גם מתאחרים, גם עולים, גם יורדים, גם נראים, גם נעלמים, גם מתחברים המשרתים לבדם ק״כ מחבר. והם העליונים אין קץ להם. ופעמים לנוכח ופעמים במבט אהבה. ואומר וכל זה אין ביניהם רק ככה יתחדשו מעשים בעולם השפל, בעבור תנועתם והשתנותם פעם לטוב פעם לרע, ואלה דברים צריכים פירוש ארוך, ולא יכילם ספר אחד לדעת סודם על מה זה.
>
> והעולם השלישי הוא **מתחת לרקיע**, וכולו מלא גופות דקות גם עבות וגופות, יש בהם נשמות גם רוחות, גם נפשות. והאדם לבדו הוא סוד זה העולם השפל, ובעבורו נברא, ונשמתו קשורה בנשמות העליונות.[31]

30. ראו: רשב״ג, כתר מלכות, בתוך: השירה העברית בספרד ובפרובאנס, עורך: , ח׳ שירמן, א, ירושלים ותל אביב: מוסד ביאליק ודביר, תשי״ט, מהדורה שניה, 271: ׳מִי יָבִין סוֹדוֹת בְּרִיאוֹתֶךָ, בַּהֲרִימְךָ עַל גַּלְגַּל הַתְּשִׁיעִי גַּלְגַּל הַשָּׂכֶל, הוּא הֵהֵיכָל לְפָנֶיךָ? / הָעֲשִׂירִי יִהְיֶה קֹדֶשׁ לַיָּיְ! וְהוּא הַגַּלְגַּל הַנַּעֲלֶה עָל כָּל-עֶלְיוֹן / אֲשֶׁר לֹא יַשִּׂיגֶהוּ רַעְיוֹן / וְשָׁם הַחֲבִיוֹן / אֲשֶׁר הוּא לְכְבוֹדֶךָ לְאַפְרְיוֹן [...] מִי יַעֲמִיק לְמַחְשְׁבוֹתֶיךָ, בַּעֲשׂוֹתְךָ מִזִּיו גַּלְגַּל הַשֵּׂכֶל זֹהַר הַנְּשָׁמוֹת / וְהַנְּפָשׁוֹת הָרָמוֹת? הֵם מַלְאֲכֵי רְצוֹנֶךָ / מְשָׁרְתֵי פָּנֶיךָ׳. אצל רשב״ג כסא הכבוד הוא למעלה מהגלגל העשירי, אך הוא אינו מתואר כגלגל. ראו שם, 272: ׳ מִי יָבוֹא עַד תְּכוּנָתֶךָ, בְּהַגְבִּיהֲךָ לְמַעְלָה מִגַּלְגַּל הַשֵּׂכֶל כִּסֵּא כְּבוֹד / אֲשֶׁר שָׁם נָוָה הַחֲבִיוֹן וְהָהוֹד / וְשָׁם הַסּוֹד וְהַיְסוֹד / וְעָדָיו יָגִיעַ הַשֵּׂכֶל וְיַעֲמֹד? וּמִלְמַעְלָה נָאִיתָ וְעָלִיתָ עַל כֵּס תַּעֲצוּמָךְ / וְאִישׁ לֹא יַעֲלֶה עִמָּךְ׳. אצל ראב״ע הגלגל העשירי, כפי שנראה, קשור לכסא הכבוד עצמו.

31. ראו: ראב״ע, הפירוש לדניאל, מקראות גדולות, דף עד ע״א. (ההדגשות הן שלי).

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

כמה גלגלים יש בעולם העליון?

מה כוללים 'השמים העליונים' בנוסח של הראב"ע, או 'השמים האמתיים' בנוסח של הרמב"ם? מפירושו לתהילים נראה שהראב"ע סובר ששמים אלה הם קודם כל הגלגלים והכוכבים, אך גם המלאכים, ועניין זה ידון בהמשך. אולם כמה גלגלים קיימים אצל הראב"ע? במספר מקומות עולה שהראב"ע לא דיבר רק על תשעה גלגלים, אלא כלל גלגל נוסף. בפירושו לספר תהילים ח:ד הוא כותב: 'כי ידוע כי שבעה מעונות למאורות ולחמשה כוכבי לכת, והמעין השמיני לצבא גדול, והתשיעי לגלגל המזלות ההולך ממזרח למערב, והעשירי כסא הכבוד, על כן כתב מעשה אצבעותיך, כי הם עשר'.[26] מה טיבו של גלגל עשירי זה? בפירוש הארוך לשמות כ: יד כותב הראב"ע:

> אמר אחד מחכמי הדור: ידענו כי תשעה גלגלים הם כנגד תשעה מספרים שהם עיקרי כל מספר. וככה אלה התשעה דברים. והנה הדבור הראשון שאיננו ממספר התשעה, שהוא כנגד כבוד השם הנכבד המדבר, כאשר הוא האחד במספר העשרה. והנה הדבור השני שהוא 'לא יהיה לך' (שמות כ:ג), הוא כנגד הגלגל העליון, שהוא מוליך כל הגלגלים הפך תנועתו ממזרח למערב בעשרים וארבע שעות. ואמר כנגדו 'אלהים אחרים' (שם), להודיע כי בכח השם ירוצון הגלגלים, ורבים חשבוהו שהוא הבורא, בעבור שאיננו גוף. והדבור השלישי שהוא 'לא תשא' (שם, פס' ד), כנגד גלגל המזלות, ששם כל צבא השמים, חוץ מהמשרתים השבעה. והנה הגוף הנכבד מקיף כל הגופות וצורתם, שהם שמונה וארבעים, ונראה כח השם לעין. ויש מקומות בגלגל הזה שיש שם כוכבים רבים ומקומות אין כוכב בהם ואין יכולת באדם לדעת זה הסוד.[27]

ראב"ע מקביל בין עשרת הדברות לגלגלים. הדיבור השני- לא יהיה לך אלהים אחרים- הוא כנגד הגלגל התשיעי, הוא הגלגל היומי, שתנועתו הפוכה לתנועת שאר הגלגלים. המקבילה בין גלגל זה לעבודה זרה מוסברת על ידי הראב"ע בשל העובדה שרבים חשבו שגלגל זה, בשל היותו חסר גוף, הוא הבורא. קשה להסביר את דברי הראב"ע שלגלגל התשיעי אין גוף, שהרי כיצד ניתן לדבר על תנועה ממזרח למערב אם אין לו גוף? על כל פנים יש לשים לב גם לעובדה שראב"ע אינו דן כאן בדיבר הראשון, ובשאלה האם יש לו מקבילה גלגלית או לא. אך משמות ג:טו, עולה בבירור שראב"ע סבר שיש עשרה גלגלים: 'וככה הגלגלים תשעה שהם גופות נכבדות עומדות, והעשירי שהוא **קדש** נקרא כן בעבור שכוחו בכל **כסא הכבוד** והוא התקיף וכל הגופות מקיף'.[28]

מהו הגלגל העשירי ומה טיבו, והאם הוא גופני או לא? האם ראב"ע היה עקיב ואכן סבר שקיימים עשרה גלגלים, שהרי במקומות רבים בחיבוריו ראב"ע מדבר על שמונה גלגלים או תשעה גלגלים בלבד? סביר להניח שאם הגלגל התשיעי אינו גוף בודאי שהגלגל העשירי אינו גוף וכך ניתן להסביר את השינויים במספר הגלגלים במקומות שונים בכתבי הראב"ע: אם הגלגל העשירי, ואולי גם התשיעי אינו גופני, הרי כאשר הוא מדבר על שמונה גלגלים הוא מדבר רק על אלו הגופניים, ולא על הגלגלים שאינם גופניים. הגלגל התשיעי או העשירי מקיף את כל העולם וכיוון שהגלגל האחרון מקיף ואינו מוקף, אין לו מקום מבחינת ההגדרה האריסטוטלית, ואולי זאת כוונתו של ראב"ע באומרו באגרת חי בן מקיץ על הגלגל התשיעי "ולא יודע שעור קומתו".[29]

כדי לעמוד **עוד** על טיבו של הגלגל העשירי בדברי הראב"ע, יש להבין מה משמעות הכינוי 'כסא הכבוד', בו מתואר גלגל זה. אולם קודם לכן יש לשים לב גם להשפעת ר' שלמה אבן גבירול בנושא, שהרי מתיאורי הגלגל העשירי של ראב"ע ברור שהוא הושפע מתפיסת גלגל

26. ראו: ראב"ע, פירוש לתהילים, מקראות גדולות, דף ה' ע"א. על הגלגל התשיעי והעשירי בכתביו של ראב"ע ראו גם: Josefina Rodríguez Arribas, "Significance of the Equinoxes in Abraham Ibn Ezra's Cosmology", *Helmántica*, 175 (2007), 115–140.

27. ראו: ראב"ע, הפירוש הארוך לספר שמות, רעה.

28. ראב"ע, הפירוש הארוך לספר שמות, לה.

29. ראב"ע, אגרת חי בן מקיץ, בתוך: י' לוין (עורך), ילקוט אבן עזרא, חיפה: ניו-יורק- קרן ישראל מץ, 1985, 131; והשוו י' כהן, הגותו הפילוסופית של ר' אברהם אבן עזרא, ראשון לציון: שי הוצאה לאור, 1996, 102.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

בריאה יש מיש ולא על בריאה יש מאין,[21] אך סבר כמוהו שהרקיע מתייחס לעולם הגלגלים. לטענתו, בעוד שביום הראשון נברא יש מאין גלגל אחד מקיף, הרי שבריאת הרקיע ביום השני מסמנת את בריאת שאר הגלגלים יש מיש מהגלגל המקיף. את המים הוא הסביר באופן אלגורי כמילה משותפת שמשמעה הגלגל המקיף העבה, טרם שנתפרד לשאר הגלגלים.[22]

לפי ר' יצחק הישראלי הרקיע הוא השטח הקעור של גלגל הירח, והמים היא מילה משותפת לכלל החומר, ללא קשר לסוגו: עליון או תחתון.[23] ר' יצחק עראמה מאמץ את דעתו של יצחק הישראלי שהרקיע הוא החלק הקעור של גלגל הירח, והמים היא מילה משותפת שמשמעה הנמצאות כולם.[24]

יושם אל לב להבדל בין פירושי רלב"ג ואברבנאל מחד, ויצחק הישראלי ועראמה מאידך. האחרונים אמנם דוחים את הסבר הרמב"ם שהרקיע הוא האויר, אבל בסופו של דבר אינם כוללים במושג הרקיע את הגלגלים עצמם, אלא רק את גבולם התחתון. לפיכך רק על פי פרשנותם של רלב"ג ואברבנאל עולה השאלה: אם השמים הם הגלגלים מהו אפוא 'רקיע השמים' ו'שמי השמים'? יחד עם זאת, גם לפי השיטות המפרידות בין השמים כאויר ושמי השמים כגלגלים, עולה השאלה מה **כוללים** שמי השמים? היא קשורה לסוגיה האסטרונומית בנוגע לכמות הגלגלים, והאם ניתן לחלק אותם לקבוצות משנה. כפי שראינו, למשל, הרמב"ם מפריד בין המונחים 'שמים' 'ושמי השמים' בפירוש לדברים י:יד, כמתייחסים להפרדה שבין כל הגלגלים והגלגל התשיעי. שאלה נוספת היא אם קבוצות המשנה של הגלגלים משקפות הבדלים מהותיים ביניהם? יש לזכור שלפי אבן רשד כל הגלגלים שווים במהותם ואיכותם והם כמו איברים שונים של גוף אחד.[25]

21. ראו: אברבנאל, הפירוש לבראשית א:ו-ח, 60: 'הנה לרלב"ג השיג סכלות קנייני- טוב העדרו ממציאותו- בהנחתו חומר בלתי שומר תמונתו, כי בו הנה הוא בלתי שומר אמונתו, לפי שזה הדעת הנפסד הביא להאמין בריאת העולם יש מיש'.

22. אברבנאל, הפירוש לבראשית, א:ו:ח, 66–68.

23. ראו: ר' יצחק הישראלי, ספר יסוד עולם, דף יט ע"ב- כ ע"א: 'הוי יודע כי שטח עקמומית גלגל הירח הוא שקראו הכתוב 'רקיע' באומרו :'יהי רקיע בתוך המים' (בר' א:ו), והאלהים קראו שמים שנאמר: 'ויקרא אלוהים לרקיע שמים' (שם, ח). וכן נקרא השמים באומרו: 'ויתן אותם ברקיע השמים להאיר על הארץ' (שם, יז), כי הכותב דבר עם המון העם החושבים לפי הנראה להם [...] ועתה הוי יודע שכל הגמגומים האלה שאמרו (=הפירושים שנתנו רמב"ם ראב"ע ואחרים לרקיע שבתוך המים) הם היתול ואין בהם מועיל. והאמת בזאת הפרשה הבא לפי נוהג העולם ולפי פשט הכתובים בלי שום בלבול ובלי שום גמגום הוא מה שיסדתי תחילה ואמרתי כי הרקיע שעליו אמר הכתוב: 'יהי רקיע בתוך המים ויהי מבדיל בין מים למים' הוא שטח עקמומית גלגל הלבנה שהכתוב קראו שמים: שנאמר: 'ויקרא אלהים לרקיע שמים'. וכל מים האמורים בפרשה אינם מעין אותם האמורים בפרשה שלפניה, ר"ל אינם מים ממש, אלא שם כינוי הוא ליסוד שכולל עצם השמים וכל צבאם ויסודות העולם התחתון וכל ההווה מהם והוא הגוף המוחלט והוא הדבר שחכמי הדור יקראו אותו חומר'. יש לציין שגם יצחק אלבלג מפרש מים עליונים ותחתונים כרומז לכל הצורות. ראו: אלבלג, ספר תקון הדעות, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשל"ג, 24–35. וראו התייחסותו של האברבנאל לפירוש הישראלי, פירוש האברבנאל לתורה, 60–61; וראו עוד הישראלי במאמר: יצחק צבי לנגרמן, "מעשה הרקיע: ר' חיים ישראלי, ר' יצחק ישראלי והרמב"ם", ספר היובל לשלמה פינס במלאת לו שמונים שנה, עורכים: משה אידל, זאב הרוי, אליעזר שביד, ירושלים (חסר מו"ל), תשמ"ח, חלק א, 461–476.

24. ר' יצחק עראמה, עקידת יצחק (מהד' פרעסבורג), ירושלים: דפוס אופסט ישראל-אמריקה, ת"א, תשכ"א, ח"א (ספר בראשית), שער ג, דף כז ע"א: 'והיותר קרוב אל הדעת ואל ישוב הכתובים הוא מה שכתב הוא שם שהרקיע הזה הוא כמשמעו נאמר על שטח קערירות גלגל הלבנה שהוא המבדיל בין הנמצאות העליונות ממנו. ובין הנמצאות אשר תחתיו. והנמצאות האלו כנה אותם הכתוב בשם מים כמו שנמצאו הכתובים הבאים בלשון הזה על ענינים רבים'. יש לציין שגם הר"ן בדרוש הראשון מסביר שהרקיע שנברא ביום השני הם הגלגלים, אך לא מתייחס לבעיית המים שמעל לשמים. ראו: הר"ן, דרשות (מהד' פלדמן), ירושלים: מכון שלם, תשל"ז, דרוש ראשון, יד.

25. גרנט, פלנטות, 221, Ruth Glasner, "The Question of Celestial Matter in the Hebrew Encyclopedias", in: *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and* Philosophy, ed: S. Harvey, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2000, 316–320.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

שמעל השמים, ולכן סביר להניח שהיה סומך את ידיו על פירוש הראב״ע לפסוק בתהילים קמד, קרי במקרה זה הוא היה מפרש את השמים כשם נרדף לרקיע, הוא האויר.

רוב הפילוסופים היהודיים של ימי הביניים שנדרשו לסוגיית הרקיע והמים שמעל השמים חזרו לפרשנות של הרמב״ם (והראב״ע), לפיה הרקיע הוא האויר.[16] בניגוד לכך, אצל הסכולסטיקנים כבר במאה ה- 13 חלק קטן בלבד קיבל פרשנות זו. רובם סברו שהרקיע שנברא ביום השני זהה עם עולם הגלגלים בכללו או למצער עם גלגל כוכבי השבת.[17] כדי להסביר כיצד יתכנו מים בעולם שמעל לגלגלים הם פירושו את המושג מים שלא על דרך הפשט, וקישרו אותם לשאלה האם הרקיע מוצק או גמיש, כפי שנראה מאוחר יותר.[18]

במאות ה-14 וה-15, הרלב״ג, יצחק הישראלי מטולדו, אברבנאל, ור׳ יצחק עראמה, הם בין היחידים במסורת היהודית שסברו שהרקיע הנברא ביום השני הוא עולם הגלגלים. ביקורתו של רלב״ג על האסטרונומיה של תלמי,[19] והתיאוריה שהוא הציע בדבר חומר בלתי שומר תמונתו הנמצא בין גלגל לגלגל, אפשרה לו לזהות את המים הנמצאים מעל הרקיע עם אותו חומר גמיש, ולא עם מים ממש.[20] אברבנאל אמנם דחה את עמדת רלב״ג בשאט נפש, בשל היותה מיוסדת על

16. יצחק אברבנאל מעיד בפירוש לבראשית א:ו-ח, בתוך: פירוש האברבנאל לתורה, מהדיר: יהודה שביב, ירושלים: הוצאת ספרים חורב, תשס״ז, 62, שדעה זו: ׳היה דעת המורה, ואחריהם בפיהם ירצו סלה (עפ׳ תה׳ מט:יד)- אבן תבון, ואבן כספי, ואבן לטיף ונרבוני, ואלבלאג, ואחרים מלבד אלה, קיימו וקבלו הדעת הזה עליהם ועל זרעם אמונה קיימת׳. מלבד אלו שמציין אברבנאל יש להוסיף גם את ר׳ לוי בן אברהם, לוית חן- החלק השלישי מן המאמר השישי: מעשה בראשית, מהדיר: חיים קרייסל, ירושלים: האיגוד העולמי למדעי ההיהדות, תשס״ד, 276; רד״ק, הפירוש לירמיהו י:יג, מקראות גדולות, דף קיב, ע״ב; רמב״ן, אב״ת, כ״י סנט פטרבורג, האקדמיה הרוסית, המכון ללימודים מתקדמים, 9 (ס׳ 69241), דף 51ב- 52א. כל ההפניות במאמר תהיינה לפי מספרי העמודים כתב היד תוך ניסיון לחתור לגרסה המקורית על פי ההקשר ועדויות הנוסח של עדי כ״י האחרים. לפרטים על שאר כתבי היד וההבדלים ביניהם ראו: אייזנמן, ספר אהבה בתענוגים, 6–7; ר׳ יוסף אלבו, ספר העיקרים, ורשא: דפוס גאלדמאן, תרל״ז, ג:ג, דף קד ע״א; ספורנו, הפירוש על בראשית א:ו, תורת חיים, יג; ועוד אחרים. בעיה נוספת הקשורה לבריאת הגלגלים היא קיום הזמן לפני היות עולם הגלגלים והמאורות. בעיה זו אינה מעניינו של מאמר זה, ועליה ראו: שרה קליין ברסלבי, ״מציאות הזמן והימים הראשונים לבריאה בפילוסופיה היהודית של ימי-הביניים״, תרביץ, מה (תשל״ו), 106–127.

17. ראו: Edward Grant, *Planets, Stars, and Orbs: The Medieval Cosmos*: 1200–1687, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 95–103.

18. ראו: גרנט, פלנטות, 103–104.

19. ראו: José Luis Mancha and Gad Freudenthal, “Levi ben Gershom’s Criticism of Ptolemy’s Astronomy”, *Aleph*, 5 (2004), 35–167.

20. ראו: רלב״ג, מלחמות השם (מהד׳ דפוס צלום), רייא די טרינטו, ש״ך, ו ח״ב, ז, דף סט ע״א: ׳רקיע יאמר ענינו על כל דבר נרקע שומר תמונתו, אמר: ׳וירקעו את פחי הזהב׳ (שמ׳ לט:ג), ׳רקעי פחים׳ (במ׳ יז:ג), ׳לרקע הארץ על המים׳ (תה׳ קלו:ו), רוצה לומר שכבר רקע בה חלק מה יגבה על המים היסודיים, והוא הגובה אשר בחלק הנגלה מהארץ אשר היא כלי לא ישלם אלא בו לזה החלק הנגדלות, כמו שקדם. ומזה הענין: ׳תרקיע עמו לשחקים׳ (איו׳ לז:יח). ואולם שם הרקיע תמצאהו מיוחד בלשוננו לגרם השמימיי, אמר: ׳יהי מאורות ברקיע השמים, ויתן אותם ברקיע השמים׳ (בר׳ א:יז). ומה הענין אמרו: ׳על פני רקיע השמים׳ (שם, כ), כי העוף יעופף למעלה מהארץ אל צד שטח המים שהוא סבובי, ולא יתנועע בזאת התנועה תנועה ישרה למטה או למעלה, כמו הענין בחלקי היסודות. ומזה הענין הוא אמרו: ׳יהי רקיע בתוך המים׳ (בר׳ א:ו), והם הגלגלים. והנה נבראו ראשונה בסבה ובטבע מניעי הגרמים השמימיים, כי הם סבה וצורה ושלמות להם, והנה הצורה היא הקודמת במציאות, ואם היא מאוחרת בהוייה. ואולם אמר בתוך המים, לפי שכבר התבאר ששם היה גשם בלתי שומר תמונתו נתהוו ממנו העליונים והתחתונים, וכבר ייוחס בלשוננו הענין הבלתי עומד בתכונה אחת אל המים, אמר: ׳כמים מגרים׳ (מי׳ א:ד), ׳וימס לבב העם ויהי למים׳ (יהו׳ ז:ה), הנה ייחס לבבם למים לרכותו ולקלות התפעלותו. ולפי זה הענין היה מיוחס למים הגשם אשר אין לו טבע שישמור תמונתו. הוא מה שאמר דוד: ׳הללוהו שמי השמים והמים אשר מעל השמים׳ (תה׳ קמח:ד), והוא הגשם הבלתי שומר תמונתו אשר על הגלגלים, כדי שלא יבאו כל תנועות קצתם לקצת; והשוו: פירוש הרלב״ג לבראשית א:ו, מהדיר: יעקב לייב לוי, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשנ״ו, כח: ׳רקיע הוא הגרם השמימי. והמים הוא הגשם הבלתי שומר תמונתו אשר הוא בין קצת הגלגלים לקצת, כמו שבארנו חיוב מציאותו בחלק הראשון מהמאמר החמישי מספר מלחמות השם׳; והשוו: שם, לא: ׳אמר השם ית׳ שיהיה גרם שמימי מקצת הגשם הבלתי שומר תמונתו, הנקרא בזה המשל מים, ושיהיה נברא טבע מבדיל בין החלק ממנו אשר למטה מהרקיע ובין החלק ממנו אשר מלמעלה לרקיע׳.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

הבעיה בפרשנות זו שהיא אינה מתיישבת בקלות עם הפסוק בתהילים פרק קמח:ד: "הללוהו שמי השמים והמים אשר מעל השמים", העוסק במלאכים ובצבא השמים. ממזמור זה משתמע שהמים מעל השמים נקשרים עם שמי השמים, המלאכים, צבא השמים, השמש וכל כוכבי האור, קרי גם עם עולם הגלגלים. הראב"ע פתר בעיה זו כך:

> זה המזמור נכבד מאד ויש בו סודות עמוקים. ועתה החל לדבר על שני עולמות האחד העולם העליון, והוא העולם הרחב והגדול, ואחר כן הזכיר עולם השפל שהוא כמו הנקודה במחשבת החושב בעגולה גדולה. והחל לאמר: 'הללויה, אתם מן השמים- הללוהו במרומים', והטעם- אתם הדרים בשמים המרומים, והם שמי השמים... 'הללוהו כל מלאכיו' - הם שאינם גופות, ואחר כן כל צבאיו והם גופות טהורות ולא מורכבות, והם הכוכבים הרבים שהם בגלגל המזלות. ואחר כן הזכיר המשרתים, והזכיר בתחלה שמש וירח, כי הם המושלים. ואחר כן הזכיר כל כוכבי אור, בעבור שיש להם אור גדול בעבור היותם קרובים אל הארץ. ואחר כן הזכיר שמי השמים והוא כדור אש שהוא סמוך אל כדור הלבנה, ואחר כן הזכיר כדור הסגריר והמים אשר מעל השמים עד כה גבול העולם העליון. והנה החל בנכבד והשלים בנבזה, והפך זה עשה בהזכירו העולם השפל, ואמר על העולם העליון הדרים בו- יהללו.[11]

פירושו של הראב"ע אינו מחוור כל צרכו אך נראה שהוא מבדיל בין 'שמים' ל'שמי השמים': בעוד 'השמים' הם שמי הארץ כי הם מתייחסים לחלק התחתון ביותר של העולם העליון הקרוב ביותר לארץ, קרי לכדור הסגריר, הוא האויר, שאותו הראב"ע זיהה עם הרקיע שנקרא ביום השני, 'שמי השמים' הם השמים העליונים, החל מכדור האש.[12] אם כך, הראב"ע חוזר בפירוש זה על הטענה שהזכיר בסיפור הבריאה לפיה המים שמעל השמים אינם מתייחסים לעולם הגלגלים, אלא לשמי הארץ. על פי פירושיו השונים של הראב"ע נראה שלדעתו אמנם השמים התחתונים נקראים במקרא בדרך כלל 'רקיע', ואילו השמים העליונים נקראים 'שמים', והם כוללים את הגלגלים,[13] אך שמות אלו עשויים להתחלף מ'רקיע' ל'שמים', ומ'שמים' ל'שמי השמים'.

הרמב"ם התעלם מן הפסוק בתהילים קמח:ד, אך בדומה לראב"ע, גם הפריד בין ה'רקיע'- הוא האויר, ו'השמים'- הוא עולם הגלגלים, ואף טען ששתוף השם גורם לכך שלפעמים הרקיע נקרא 'שמים', וההפך, לפעמים השמים האמיתיים נקראים 'רקיע'.[14] אף על פי שהוא מפרש את הביטוי 'השמים ושמי השמים' בדברים י:יד, באופן ממנו משתמע שהשמים הם שמונת הגלגלים בעלי הכוכבים, ושמי השמים מתייחסים לגלגל התשיעי החלק,[15] אין פירוש זה יכול להתיישב עם המים

11. ראו: ראב"ע, פירוש לתהילים קמח:ב, בתוך: מקראות גדולות, תל אביב: יצוא ספרי קודש, תשכ"ג, דף צ ע"ב.

12. בכמה מפירושיו של ראב"ע עולה שהעולם העליון כולל גם את האש והאויר, למשל בפירוש לדניאל י:כא (ראו להלן), והשוו לפרשנותו לשמות ג:טו (ראו להלן) שם כנראה כל היסודות שייכים לעולם השפל.

13. והשוו: ראב"ע, הפירוש לתהילים קלו:ה, מקראות גדולות, דף פד ע"א: 'לעושה – הכל דבק עם הודו זהו הרקיע שהוא שמי הארץ'; הפירוש לנחמיה ט:ו, מקראות גדולות, דף צה ע"א: 'השמים – הוא הרקיע. ו'שמי השמים'- הגלגלים העליונים'; וכן ראב"ע, הפירוש לבראשית א:יד, תורת חיים, כא- כב, בו הוא מפרש את הפסוק 'ויאמר אלהים יהי מארת ברקיע השמים להבדיל בין היום ובין הלילה': 'והנה הכתוב אומר: 'ברקיע השמים', שיורה שיש שמים למעלה ממנו. וכן שמי השמים (נחמיה ט:ו)'. כך ניתן להסביר מדוע בפירוש זה לפסוק הוא דוחה את פירוש החכם הספרדי: 'אמר חכם גדול ספרדי כי הרקיע נחלק על שמנה חלקים לשבעה הכוכבים וגלגל המזלות. וזה לא יתכן כי אין גוף למעלה מגלגל המזלות. והנה הכתוב אומר ברקיע השמים שיורה שיש שמים למעלה ממנו...'. החכם הספרדי טען שהרקיע הוא שבעת כוכבי הלכת וגלגל כוכבי השבת. אולם ראב"ע טוען שהמקרא המצהיר במילים 'רקיע השמים' שיש שמים מעל הרקיע, אולם כיון שמעל לגלגלים אין גופות הפירוש של חכם ספרדי זה לא ייתכן. אם כן, בעוד החכם הספרדי מזהה את הרקיע עם עולם הגלגלים, ובהסבר זה לא ניתן להבין מה הם השמים שמעל לרקיע, הרי שראב"ע מזהה את הרקיע עם האויר, וכך יכול לטעון שהשמים או שמי השמים הם עולם הגלגלים. בהתאם הוא מסביר ש'הנכון בעיני שהשמש והלבנה וכל הכוכבים הם מאירות ברקיע', קרי למרות שהשמש אינה ברקיע, הוא האויר, אלא בשמים, הכתוב מייחס אותה לרקיע כי שם נראה אורה.

14. ראו: רמב"ם, מוה"נ, ב:ל, 365.

15. ראו: רמב"ם, מוה"נ, ב:ט, 284.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

האסטרונומית.[6] רוב האסטרונומים של ימי הביניים קיבלו גם גלגל נוסף תשיעי, הגלגל החלק או הגלגל היומי, החובק בתוכו את שאר הגלגלים, ומניע אותם בתנועה היומית.[7]

במסורת הפילוסופית היהודית שלאחר הרמב"ם התקבלה בדרך כלל דעתו שקיימים תשעה גלגלים עיקריים. העובדה שאצל הראב"ע קיימים רמזים לקיומם של עשרה גלגלים לא זכתה לתשומת לב מרובה במסורת זו, למרות השפעתו הגדולה בסוגיות אחרות, ובעיקר באסטרולוגיה.[8] מאידך, בסכולסטיקה הנוצרית, על אף שמציאותו של גלגל תשיעי לא התקבלה על הכל, שיטות רבות מנו עשרה גלגלים ואף יותר.

השיקולים של הוגי ימי הביניים למניית גלגלים נוספים מעבר לשמונה גלגלים היו בחלקם אסטרונומיים ובחלקם תיאולוגיים ופרשניים. השיקולים האסטרונומיים נולדו מהרצון להסביר מבחינה מדעית את התצפית על אודות תנועת הכוכבים. השיקולים התיאולוגיים נולדו מתוך שאלת מעמדם של השמים ביחס למלאכים ולאל, ולהיות השמים משכנה של האלוהות הנצחית. השיקולים הפרשניים נולדו מתוך הרצון להתאים בין הכתובים ובין תמונת העולם המדעית. כתובים אלו היו בעיקר פרקי הבריאה, והפרקים התיאוריים של המרכבה והשמיים בנביאים ובכתובים. מאמר זה יתמקד בשיקולים הפרשניים, שבדרך כלל לא עמדו כנגד השיקולים האסטרונומים אלא נוספו עליהם.

בעיית מהות הרקיע הנברא ביום השני והמים שמעל השמים

ספר בראשית פרק א פסוק ו מתאר כיצד ביום השני האל הפריד בין מים למים על ידי יצירה הרקיע: "ויאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים, ויהי מבדיל בין מים למים". אולם אם הרקיע שנברא ביום השני הוא עולם הגלגלים והכוכבים, לא ברור כיצד יכולים לשכון מים בעולם העל ירחי, העשוי מיסוד חמישי בלבד. ואכן, כבר הראב"ע בפירושו לתורה הסביר שהרקיע שנברא ביום השני אינו עולם הגלגלים:

> ויאמר - אמר הגאון על הרקיע דברים שלא היו. רק פירושו- דבר נטוי כמו 'וירקעו' (שמות לט:ג), 'ארקעם' (ש"ב כב:מג), וכן 'וימתחם כאהל לשבת' (ישע' מ:כב). ומה נכבד דבר האומר שקצות השמש עם קצות מימי אוקינוס. **וזה הרקיע הוא האויר**. כי כאשר התחזק האור על הארץ ורוח יבש מהארץ, נהפך הלֵטו ונעשה הרקיע. וכן אמר במזמור (תה' קד:ב-ג): 'נוטה שמים כיריעה' 'המקרה במים'. והזכיר העבים והרוח ויסד ארץ, והיא גבוה על המים וכן כתב: 'כי הוא על ימים יסדה' (שם, כד:ב), 'לרקע הארץ על המים' (שם, קלו:ו) וכן כל הולך אל הים יורד יקרא, וטעם 'הקורא למי הים' (עמ' ה:ח, ט:ו). שיעלו, והם עננים. ואחר כן 'וישפכם'.[9]

אולי בעקבות הראב"ע, גם הרמב"ם מפרש במוה"נ ב:ל כי אין הרקיע של בראשית א:ו מתייחס לעולם האסטרונומיה, אלא לאויר ולאידים הסמוכים לחלקיו השונים.[10] לפי פרשנות זו אין צורך להסביר כיצד קיימים מים בעולם הגלגלים, כי הרקיע שנברא ביום השני אינו עולם הגלגלים אלא האויר, שמעליו ומתחתיו נמצאים מים במופעים שונים.

6. ראו: רמב"ם, מוה"נ, ב:ט, , 284–285.

7. ראו: רמב"ם, מוה"נ, א:א, 31, הערה 17.

8. ראו: דב שוורץ, ישן בקנקן חדש, ירושלים: מוסד ביאליק, מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשנ"ז, 34; אוריאל סימון, "ר' אברהם אבן עזרא- המפרש שהיה למפורש", בתוך: המקרא בראי מפרשיו: ספר הזיכרון לשרה קמין, עורכת: שרה יפת, ירושלים: מאגנס, תשנ"ד, 367–411; שלמה סלע, אסטרולוגיה ופרשנות המקרא בהגותו של ר' אברהם אבן עזרא רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תש"ס, 353–354.

9. ראו: ראב"ע, פירוש לבראשית א:ו, בתוך: תורת חיים: חמישה חומשי תורה, מהדיר: מרדכי ליב קצנלנבוגן, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשנ"ג, יג- יד. ההדגשות הן שלי.

10. ראו: רמב"ם, מוה"נ, 364–366; והשוו: שרה קליין ברסלבי, פירוש הרמב"ם לסיפור בריאת העולם, ירושלים: ראובן מס, תשמ"ח, 160–174.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press

AJS Review 35:2 (November 2011), א–כ
© Association for Jewish Studies 2011
doi:10.1017/S0364009411000377

"הללוהו שמי השמים והמים אשר מעל השמים" (תהילים קמח:ד): על השמים ועל מה שעליהם בפילוסופיה היהודית

מאת

***אסתי אייזנמן**

מאמר זה דן בדעותיהם של כמה מהפילוסופים היהודיים בימי הביניים, ומשה בן יהודה (רמב"י)[1] בראשם, בנוגע למספר הגלגלים השמימיים ובהשלכותיו הפרשניות והתיאולוגיות של מספר זה. אראה שרמב"י היה מודע לדעות סכולסטיות בנושא, הזכיר אחת מהן בספרו אהבה בתענוגים (להלן אב"ת) ואולי אף אימצה.

תמונת העולם המדעית של ימי הביניים, שהתבססה בעיקרה על אריסטו (384–322 לפנה"ס) ובמידה רבה גם על תלמי (קלאודיוס פתולומאיוס 85–165 לערך),[2] כללה ארבעה יסודות המקיפים זה את זה,[3] אשר מסביבם נעים גלגלי ענק שקופים, שבהם תקועים הכוכבים. גלגלים וכוכבים אלו עשויים מחומר חמישי זך ושקוף, הוא האת'ר, שבניגוד לארבעת החומרים של היסודות של העולם הארצי, לא חלים בו כל שינויים ולא מתהווים בו או ממנו עצמים חדשים ואף לא מתכלים, אלא הוא נצחי במתכונתו. מספר הגלגלים אצל אריסטו היה רב, כחמישים,[4] אך בימי הביניים הוא הצטמצם והועמד על מספר נמוך יותר.[5] מספר הגלגלים נמנה בראש ובראשונה על פי מספר הכוכבים ומספר הגלגלים בהם תקועים הכוכבים השונים: שבעת כוכבי הלכת וכל כוכבי השבת. לפיכך מספר הגלגלים המינימאלי שעליו דובר בימי הביניים הוא שמונה גלגלים עיקריים, כאשר לרובם יש כמה גלגלי משנה המסבירים את תנועת מיקום הכוכבים בהתאם לתצפית

* מאמר זה נכתב הודות למענק מחקר של האוניברסיטה הפתוחה לשנים תשס"ו- תשס"ז, למענק מחקר של קרן הזיכרון לתרבות יהודית לשנים תשס"ח- תשס"ט ולמענק מחקר של קרן יניב של אוניברסיטת תל אביב לשנת תש"ע. אני מודה לפרופ' זאב הרוי, לפרופ' רות גלזנר ולפרופ' יוסי שוורץ על קריאת המאמר ועל הערותיהם.

1. על רמב"י ראו: אסתי אייזנמן, ספר אהבה בתענוגים- אנציקלופדיה מדעית ויהודית מן המאה הי"ד, (עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים), תשס"ב; אסתי אייזנמן, "בין הפילוסופיה של הרמב"ם לקבלה בספר אהבה בתענוגים", בתוך: הרמב"ם בנבכי הסוד: מחווה למשה חלמיש, עורכים: אברהם אלקיים ודב שוורץ, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשס"ט, 57–70; Esti Eisenmann, " 'Ahabah ba-Ta'anugim': A 14th Century Maimonidean Encyclopedia", in: *Traditions of Maimonideanism*, ed. C. Frankel, Leiden – Boston: Brill, 2009, 213–222.

2. על תמונת העולם האסטרונומית של העולם היווני, ראו: עדו יעבץ, גלגלים ומזלות- פרקים בתולדות האסטרונומיה היונית, אור-יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר ומאגנס, 2010. על אריסטו ראו: 136–151, על תלמי ראו: 206–208, 214–264, 274–283.

3. יש לציין שר' יצחק הישראלי מטולדו (ראשית המאה ה14) מציין שהוא ואחרים אינם מקבלים את מציאות יסוד האש. ראו: יצחק הישראלי, ספר יסוד עולם (ללא שם הוצאה), ברלין תקל"ז, דף יח ע"א.

4. ראו: אריסטו, מטאפיזיקה, יב:ח, 1073ב- 1044ב; יעבץ, גלגלים, 136–151.

5. ראו: רמב"ם, מוה"נ, (תרגום: מיכאל שוורץ), תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשס"ג, ב:ד, 271–273; ב:ט, 284–285; ב:יא, 290; ב:כד, 337–339.

https://doi.org/10.1017/S0364009411000377 Published online by Cambridge University Press